प्रवेश सं० ——————

विषय: वेद

क्रम सं० १

नाम निरुक्तम् उत्तरार्द्धम्

ग्रन्थकार ——————

पत्र सं० १-८२, ८४-८८

श्लोक सं० ——————

अक्षर सं० (पंक्तौ) २८

पंक्ति सं० (पृष्ठे) ८

आकार ८. × ३.४

लिपि: दे॰ना॰

आधार क॰

वि० विवरणम् ——————

002247

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—११५१—५०,०००

~~002247~~ अ॰नि॰ ४८२

निरुक्तम्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अ. ८८२

श्री॥ उत्तरार्द्ध लिख्यते पुस्तकी॥ श्री॥

॥ दशग्रंथी ईश्रूपनाम कविता यकस्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नि०के० ७
२

उं० श्रीगणेशायनमः॥ अथातोदैवतंतद्यानिनामानिप्राधान्यस्तुतीनांदे—
तद्दैवतमित्याचक्षते सैषादेवतोपपरीक्षा यत्कामऋषिर्यस्यांदेवतायामार्थपत्य
मिच्छन्स्तुतिंप्रयुंक्ते तद्दैवतःसमंत्रोभवति तास्त्रिविधाऋचः परोक्षकृताः प्रत्य
क्षकृताआध्यात्मिक्यश्च तत्रपरोक्षकृताःसर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंतेप्र
थमपुरुषैश्चाख्यातस्य॥१॥ इंद्रोदिवइंद्रईशेपृथिव्याः इंद्रमिद्गाथिनोबृह
दिंद्रेणैतेतृत्सवोवेविषाणाः इंद्रायसामगायत नेंद्रादृतेपवतेधामकिंचन
इंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमिंद्रेकामाअयंसतेत्यथप्रत्यक्षकृतामध्यमपु १
रुषयोगास्त्वमितिचैतेनसर्वनाम्नात्वमिंद्रबलादधिविनइंद्रमृधोज
ह०

हीं अथापिप्रत्यक्षकृताःस्तोतारोभवंतिपरोक्षकृतानिस्तोतव्यानि
माचिदन्यद्विशंसतकण्वाअभिप्रगायतउपप्रेतकुशिकाश्चेतयध्व
मित्यथाध्यात्मिक्यउत्तमपुरुषयोगाअहमितिचैतेनसर्वनाम्ना
यथैतदिंद्रोवैकुंठोलवसूक्तंवागांभृणीयमिति॥२॥परोक्षकृताः
प्रत्यक्षकृताश्चमंत्राभूयिष्ठाअल्पशआध्यात्मिकाःअथापिस्तु
तिरेवभवतिनाशीर्वादइंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमितियथैतस्मि
न्सूक्तेऽथाप्याशीरेवनस्तुतिःसुचक्षाअहमक्षीभ्यांभूयासंसुवर्चा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ मुखेनसुअत्केलीभ्यांनूयासमिति तदेतद्बहुलमाध्यर्यवेयाज्ञेषु च
मंत्रेषु। अथापि शपथाभिशापौ। अद्यामुरीय यदि यातुधानो अस्मि। अस्य धा.
वीरैर्दशभिर्विमूयाइति। अथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा। नमृत्युरा
सीदमृतं न तर्हि। तम आसीत्तमसा गूल्हमग्रे। अथापि परिदेवना क
स्माच्चिद्भावात्। सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्। न विजानामि यदिवेदमस्मी
ति। अथापि निंदा प्रशंसे। केवलाघो भवति केवलादी। भोजस्येदं पुष्करि
णीव वेश्म। एवमक्षसूक्ते द्यूतनिंदा च कृषिप्रशंसा च। एवमुच्चावचैरभि २

स्स०

प्रायैऋषीणां मंत्रदृष्टयो भवंति॥३॥ तद्येऽनादिष्टदेवता मंत्रास्तेषु देव
तोपपरीक्षा। यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञांगं वा तद्देवता भवंति। अथान्यत्र य
ज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिकाः। नाराशंसा इति नैरुक्ताः। अपि वा सा काम
देवता स्यात्। प्रायोदेवता वा। अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके। देवदेवत्यमतिथि
देवत्यं पितृदेवत्यं। याज्ञदैवतो मंत्र इति। अपि ह्यदेवता देवतावत्स्तूयंते। यथा
श्वप्रभृतीन्योषधिपर्यंतानि। अथाप्यष्टौ द्वंद्वानि। स न मन्येत आगंतूनिवार्थान्
देवतानां। प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति। माहाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धास्तूयते एकस्यात्मनोन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवंत्यपि च सत्वानां प्रकृतिभू
३ मभिर्ऋषयस्तुवंतीत्याहुः प्रकृसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवंतीत
रेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्मा
श्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य ॥४॥ तिस्र एव देव
ता इति नैरुक्ताः अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वांतरीक्षस्थानः सूर्यो द्यु
स्थानस्तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भ
वंत्यपि वा कर्मपृथक्त्वा यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतो ३
पि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवंति तथाभिधानानि यथो

एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोपि विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं।
सा संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानै
रा कत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां
च संभोगो ग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतं नरराष्ट्रमिव ॥५॥ अथाका
रचिंतनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवंति
तथाभिधानान्यथापि पौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंते। ऋष्वा त इंद्र स्थ
विरस्य बाहू यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते अथापि पौरुषविधि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कैर्द्रव्यसंयोगैः आद्वाभ्यां हरिभ्यामिंद्रयाहि कल्याणी॥ र्जायासुरणंगृहे
४ ते अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः अद्धींद्रपिबच प्रस्थितस्या श्रुत्कर्ण
श्रुधीहवं अपुरुषविधास्युरित्यपरमपितु दृश्यते॥ ६॥ अपुरुषविधं य २
तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चंद्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्धि स्तु
तयो भवंतीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयंते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यंतानि
यथो एतत्पौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंत इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रंदं
ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयो
गैरित्येतदपि तादृशमेव सुखं रथं युयुजे सिंधुरश्विनमिति नदीस्तु

तिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव होतुश्चित्पूर्वे ह
विरद्यमाशतेति ग्रावस्तुतिरेवापि वोभयविधास्युरपि वा पुरुषवि
धानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्या
नसमयः॥ ७॥ तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्या
ख्यास्यामोऽथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसंतो गायत्री
त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थानेऽग्ना
यी पृथिवीलेति स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवता

नोयच्चकिंचिद्दार्ष्टिविषयिकमग्निकर्मैव तदथास्य संस्तविकादेवा इंद्रः सोमो
५ वरुणः पर्जन्य ऋतवः आग्नावैष्णवं च हविर्न त्वृक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते
थाप्याग्नापौष्णं च हविर्न तु संस्तवस्तत्रै तां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरंति ॥
र पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्रविद्वान् । ऋक् ॥ पूषा त्वेतःप्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशु
ष्ठ र्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स त्वैतेभ्यः परि
ददत्वित्येभ्य इति सांशयिकस्तृतीयःपादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेशा इत्येक
मग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनत्यपरं अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः सुविदत्रं ५
धनं भवति विंदतेर्वैकोपसर्गाद्ददातेर्वास्याद्द्व्युपसर्गात् ॥ ९ ॥ अथैतानी

द्रभक्तीन्यंतरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुबं पंचदशस्तोमो बृह
त्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियो थास्य
कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिंद्रकर्मैव तदथास्य संस्त
विका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो
विष्णुर्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोग्निना च पूषा
वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसव
नं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्ना
षी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तांउ तमेस्ता नैयाभ्च स्त्रियोथा स्य कर्म रसा दानैररिभि भि भ्वेरसा धारणं
यद्व किंचित्सव लिं तमा दित्सकर्मैवत् चंद्रमसा वायुनां संवत्सरे रोति
संस्तवैर तेषेव स्थानैर्व्यूहेष्टु तु छंदस्तोम पृष्ठस्य भक्ति शेषमनुकल्प
यीतं शारदनुष्टुबेक विंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतना मि
हेमंतः पंक्तिस्त्रिणव स्तोमः शाक्वरं सामेत्यंतरिक्षायतना निशि
शिरोति छंदाः स्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति कभक्तीनि ॥१९॥
मंत्रामननोछंदांसि छादनास्तोमस्तवनाद्यजुर्यजतेः सामसंमितम्
चास्यते वा चोसमं मेन इ ति नैदानांगायत्रीगायतेस्त ति कर्मणा स्त्रिगम
नावा विपरीतं गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणं मुष्णिगुत्स्नाताभव
तीस्निह्यतेर्वा स्यात्कांतिकर्मणो ष्णी षिणी वेत्यौपमिकमु ष्णीषं
स्नायतेः ककुप्ककुभिनी भवति ककुप्च कुब्जश्चेकुजतेर्वा ब्जतेर्वा
नुष्टुबनुष्टोभनाद्गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति
च ब्राह्मणं बृहती परिवर्हणात्पंक्तिः पंचपदा त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदा
तु.२ कां त्रितास्यात्तीर्णतमं छंदस्त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोभनीति तिनीयत्रिरस्ता

७ भक्तत्रिष्टुभोऽस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥१२॥ जगती गततमं छन्दो जलच
रगतिर्वा जल्गल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणं विराड् विराजनाद्वा विराधना
द्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्संपूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्रापणा
दधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्म
ण इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भू
यिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्रा ७
य वृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायांहोमुच इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु

१ यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामनेऽथो कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौति वृत्रहा
समाम्नानाद्व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभु
क्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥१३॥ अथा
तोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मा
दग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्नोपनो भ
वतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जा
यत इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते
गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवति ॥१४॥ अग्निमीळे पु
पुरंदर इति ताऌयप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानात् १

नि०७०

८ रोहितं॥ऋक्॥अग्निमीळे अग्निं याचामि ईळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा
पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्यु
स्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्हो
तेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं तस्यैषा
परा भवति॥१५॥अग्निः पूर्वेभिरृषिभिः॥ऋक्॥अग्निर्यः पू
र्वैर्ऋषिभिरीळितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहा २
वहत्विति स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी ८

वै२

उच्येते ततोनुमध्यमः॥१६॥अभिप्रवंत समनेव योषाः कल्याण्यः
स्मयमानासो अग्निं॥ऋक्॥अभिनमन्त समनस इव योषाः समनं स
मननाद्वा संमाननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निमित्यौ
पमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसंत नसतिराप्नो
तिकर्मा वा नमतिकर्मा वा ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः हर्यतिः
प्रेप्साकर्मा विहर्यतीति समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदित्यादि समुद्र
मन्यं तं समुद्रो ध्यौषो आपोद्वुद्वेतीति च ब्राह्मणमभापि ब्राह्मणं नवयमि
सर्वदेवता इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥१७॥इन्द्रं मित्रं वरुणं

८ मग्निमाहुः चक्रुः प्रथममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा
९ मेधाविनो वदंतीदं मित्रं वरुणम् । दिव्यं च गरुत्मंतं दिव्यो दिविजो
गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा यस्तु सूक्तं भजते यस्मै
हविर्निरूप्यते यमेव सो ग्नि निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन ना
जे मधेयेन भजेते ॥१८॥ जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वैनं
विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जा
तविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविंदत इति तज्जातवेद
सो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून्पशवो ग्निमभिसर्पं ६

तीति च तस्यैषा भवति ॥ प्रत्नो जातवेदसे ॥ ऋक् ॥ प्रहिणुत जातवेदसं
कर्मभिः सममुवानं मपि वा पमार्थे स्यादिवमिव जातवेदसमिति दंग्नोब
रासीदिति तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु
किंचिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते स न मन्येत यमेवाग्निरिस
प्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते ततो नु मध्यमः [illegible] प्रवं तस्य
मलेवाया इति तस्य पुरस्ताद्व्याख्यातम् अथासावादित्य उदुत्यं जातवेदसा
मिति तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेय
९ मेव सो ग्नि जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१० तें॥२०॥वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयंतीति वापि
तें॥२०॥वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयंती निवापि
वा विश्वानर एव स्यात् तस्य वैतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा
भवति॥२१॥वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः। इतो जातं सर्वमिदम्
भिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येणेति राजा यः सर्वेषां भूतानाम्
भिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति तत्को
वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्याः वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीति॥२२॥प्रनूनं महित्वं वृषभस्य वोचं॥२३॥ [illegible] वृषभस्य
महित्वं वृषभस्य वोचं॥२३॥ [illegible] भाव्यं वृषभस्य
वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रघ्नं मेघहनं सचंते सर्वे १०

ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यंत्यस्मिन्रसाउपदासयति कर्माणीति तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छंबरं
मेघमथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिका एषां लोकानां रोहेण सवनानां
रोह आम्नातो रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होता
ग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोपि न स्तोत्रि
यमाद्रियेताग्नेयानि भवति लत आगच्छति मध्यस्थाना देवताः
रुद्रं च मरुतश्च ततोग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति अथापि वैश्वा
नरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हविर्द्वादशविधं कर्माथापि ब्रा
ह्मण २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

११ सतांभवत्संस्तोवाआदित्योग्निर्वैश्वानरस्तथापिनिवित्सोर्यवैश्वा
नरीभवत्यायाद्यौभासापृथिवीमित्सैषद्धिद्यावापृथिव्यावापन।
सयत्स्थापिद्यौदोमिकंस्तकेसोर्यवैश्वानरंभवतिदिविपृष्ठोआ
रोचतेसयद्धिदिविपृष्टोअरोचतेसथापिद्धविष्यातीयंस्तकेसो
यवैश्वानरंभवत्ययमेवाग्निर्वैश्वानरइतिशाकपूणिर्विश्वानराव
स्येतेउत्तरेज्योतिषीवैश्वानरोयंयत्ताभ्यांजायतेकथन्वयमे
ताभ्यांजायतइतियत्रवैद्युतःशरणमभिहंतियावदनुपात्तोभ
वतिमध्यमधर्मैवतावद्भवत्युदकेन्धनःशरीरोपशमनउपादीय ११

मानएवायंसंपद्यतउदकोपशमनःशरीरदीप्तिरथादित्यादुदी
चिप्रथमसमावृत्तआदित्येकंसंवामणिंवापरिमृज्यप्रतिस्वरे
यत्रशुष्कगोमयमसंस्पर्शयंधारयतितत्प्रदीप्यतेसोयमेवसंप
द्यतेथाप्याहवैश्वानरोयतेसूर्येतोतिनचपुनरात्मनात्मानंसंयत
तेन्येनैवान्यस्संयततइतइममादधायस्मुतोमुष्परस्मर्षःसाकु
र्वंतितोस्याचिर्भस्त्रयोभासोःस्संसंगोद्दैवमवक्ष्यदथयान्ये
तान्योत्तमिकानिसूक्तानिभागानिवासावित्राणिवासौर्याणिवापौ
ष्णानिवावैष्णवानिवावैश्वदेव्यानिवातेषुवैश्वानरीयाःप्रवादाअभ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि॰उ॰
१२ विष्यंत्त्रादिसकर्मणाचैनमस्तोष्यग्निस्कंदेवीसस्तुमेषीतितिपर्येषीस्या
न्नेयेष्ट्रवह्निस्तेतेषुवैश्वानरीयाःप्रवादाभवंस्येग्निकर्मणाचैनंस्तो
तीतिवरुसीतिपचसीतिदरुसीतियथोएतद्वर्षकर्मणाह्येनंस्तौति
सेस्मिन्नष्येतदुपपद्यते।समानमेतदुदकं।ऋक्।इतिसानिगदव्याख्या
ता॥२३॥कृष्णंनियानंहरयःसुपर्णाः॥ऋक्॥कृष्णंनिरयणंरात्रिरादि नि
त्यस्यहरयःसुपर्णाहरणाआदित्यरश्मयस्तेयदामुतोर्वाचःपर्यावर्तंते
तेसहस्थानादुदकस्यादित्यादथघृतेनोदकेनपृथिवीव्युद्यतेघृतमि
त्युदकनामजिघर्तेःसिंचतिकर्मणोथोपिब्राह्मणंभवत्यग्निर्वाइतोवृ १२

ष्टिंसमीरयतिधामच्छदिवखलुवैभूत्वावर्षतिमरुतःसृष्टांवृष्टिंनयंतीतियदासव
लुवांअसावादित्योन्मडःरश्मिभिःपर्यावर्त्ततेभवर्षतीतियथोएतद्रोहए
सलनरोहभिर्वैकीर्तिःसाम्नास्ववचनादितज्ञवतियथोएतद्वैश्वानरीयो
द्वादशकपालोभवतीत्यनिर्वचनंकपालानिभवंतीतिहिसौम्यएककपा
लःपंचकपालश्चयथोएतद्ब्राह्मणंभवतीतिबहुभक्तिवादीनिहिब्राह्म
णानिभवंतिपृथिवीवैश्वानरःसंवत्सरोवैश्वानरोब्राह्मणोवैश्वानरइतिय
थोएतान्निविसोर्थवैश्वानरीभवतीत्यस्यैवसाभवतियोवि[illegible]योमानु
हि षीभ्योदीदेदितिसर्वाविड्योमानुषीभ्योदीप्यतेयथोएतच्छंदोमिकंस्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि० क्त १३

ॐ सोयं वैश्वानरं भवतीति यस्यैव तद्भवति जमदग्निभिराहुतः इति जमदग्नयः
प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो भवति यथा एतं वि
प्रा तीयं स्तू ॐ सोयं वैश्वानरं भवतीति यस्यैव तद्भवति ॥२४॥ हविष्पान्तमजरं
स्वर्विदि ॥ ऋक् ॥ हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृशं यभिहुतं जुष्टमस्य
ते नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्म
स देवा दिमम ग्निमजनेनापप्रथन्ततो थाप्यारुः ॥२५॥ अपामुपस्थे महिषा अगृ
णात ॥ ऋक् ॥ अपामुपस्थ उपस्थाने मह सन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इ
नीं गृहतमाध्यमिका देवगणा विशः इव राजानमुपतस्थुः ऋग्मियं मध्यमं ता १३

नः वा
... जनीयमिति वा हरं यद् तो देवानां विभुश्च तआदि
मिति वार्चनीयमिति वा पूजनीयमिति वा परागताद्यपि वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मा
सा दिवस्वान्विवासना वा न द्यौरिति वा परागताद्यपि वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मा
तरिश्वानमारुत्तरिमारुं मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्या
श्वनितीति वा थैनमोह ता भ्यां सर्वाति स्थानानन्य व्यापादं स्तौति ॥२६॥
मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निः ॥ ऋक् ॥ मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वे
षां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्स एव सर्वे
चेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपोय कर्म चरति प्रजान
सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥२७॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्तोमैनृदिदिविदेवासो ऽअग्निं ॥ ऋक्‌॥ स्तोमेनयं दिदिविदेवासो अग्निम
१४ जनन्धक्ति भिः कर्मभिर्घानापृथिव्योरापूरयांतमकुर्वस्त्रेधाभावाय पृथि
व्यामंतरिक्षेदिवीति शाकपूणिः यदस्य दिविततीयंतदसावादित्य इति ब्रि
ब्राह्मणां तदानीकृस्यस्तोस थैनमेतत्याद्दियीस्तोतिं ॥ ऋ॥ यूयदेनमर्द कुए
धुर्यज्ञियोसोदिविदेवाः ॥ ऋक्‌॥ यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वेदिविदेवाः
यमादित्यमदितेः पुत्रं यदाचरिष्णुमिति। शुनोसाद्दुरभूतांसर्वदासत्चारि
रााबुषाश्च्यादिसश्च्यमिशुनोकस्मान्मिनोति भायति कर्माथ्युइति नामक
रताख्यकारो वानमतिः परोवनिर्वासामभि तावन्योन्यं [illegible]य तावनुतोवा १४
मनुष्यामिशुनावप्येतस्मादेवमेथं तावन्योन्यंवनुतइतिवा थैनमेतयागतोकि
दे यस्तोतिं ॥ ऋ॥ यत्रांवेतु अवरः परश्च ॥ ऋक्‌॥ यत्रविवदेते दैव्योहोतारौव
यंचांगिरसो चमध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो विदे सा राङ्कुर्वंतिल्लसहमर्द
समानाख्यानाऋत्विजे स्तेयायंसमश्नुवानानां कोनरइदं विवक्ष्यतीति
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥ यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं ॥ ऋक्‌॥
यावन्मात्रमुषसः ग स क्वं भवति प्रतिदर्शनमितिवास्युपमानस्यसं
प्रत्यर्थे प्रयोग इहेवनिधे हीतिवा यथा सुपर्ण्यः सुपतन्नौ एतारात्रयो व
सतैमातरीश्वं ज्योतिर्वसीस्यं तावदुपदधातिय ज्ञमागच्छं ब्रास्महोतांस्या
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि०७०
२५ ग्नसोतुरवरोनिषीदं न्होतः जपस्त्वनग्निर्वैश्वानरो यो भवति देवसवित
रेतं त्वा वृणाते ग्निरो त्रायसरु पित्रा वैश्वानरेयो तीममेवाग्निं सवितारमा
रु सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरं यस्तकस्तु कं नजतेयस्मै रु
ज्योतिर्भीरितेन
विनिर्रूपातेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेव तेउत्तरे
नामधेयेन भजते भजेते ॥ ३१ ॥ अथातो दैवतमिं द्रो दिवः परोक्षाकृ
तास्तदेतिस्त्रोऽथाकारचिंतनं म सुरूप विधं नत्तिस्त्ररवदेवा हस्तुतं पूषा ला
थेतानींद्रभक्तीन्यथैतान्यादिसभक्ती निमं त्रामनन्नाऽडगतागत
तमेमथातोलुक्तमिष्यामोऽग्निमीले ग्निः पूर्वेभिरा भेजवं तेन्द्रं मित्रं जात २५

वेदाः कस्मात्प्रत्नं जातवेदसं वैश्वानरः कस्माद्वैश्वानरस्य प्रत्नं मरि त्वं सौ
हुतं नि यानं रु विष्यां तमपामुपस्थे मूर्द्धा भुवस्तो मा नहि यदेदेनय त्राव
देतेयावन्मात्रमेकत्रिंशात्रु ॥ इति निरुक्ते सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ द्रवि
णोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवंति बलं वा द्रविणं यदेने
नाभिद्रवंति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ द्रविणोदा द्रविणसः
सोऽग्नावरुस्तासोऽध्वरे यज्ञेषु देवमीळते द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणसइतिद्र
विणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मात् सिब । बलितिवा
यज्ञेषु देवमीळते याचंतिस्तुवंति वर्द्धयंति पूजयंतीवोत कोद्रविणोदा
तिष

१८ इंद्र इति कौत्सुकिः सबलधनयोर्दलितमैश्वर्यं च सर्वनिलकृतिरोजसो जातमु
तमन्यएनमिति चास्यामग्निरिंद्रविलोद समाद्वैषपुनरेतस्मादर्थं
तैमेवोअर्थमनोरंतरमिजजानेऽप्यपि निगमो भवस्तथाप्यनु माजेर्लु क्त
विलोदसाःसवादाभवंति तेषां पुनःपात्रस्येन्द्रपानमिति भवस्तथाप्ये
नं सोमपानेन स्तौ स्तथाप्याईंद्र विलोदाःपिबतु इन्द्रविलोदसईसंयमे
वाग्निरिंद्रविलोदाइति शाकपूणिरिति येषेवर्हिस्तौ तु इन्द्रविलोदसाम्भवा
दाभवंति देवाअग्निंधारयंद्र विलोदामित्यपि निगमो भवतियथोरतस्य
बलधनयोर्दलितम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विधत्ते यथोरतंदोजसो १८

जा४
जातमुतमन्यएनमिति चास्येषयमप्यग्निरोजसा बलेनमथ्यमानोजा
यते तस्मादेनमाहु सहसस्पुत्रं सहसः सूनं सहसो यहुं यथोरहदग्नि
इन्द्रविलोदसमाहुरिस्त्विजो त्रइन्द्र विलोदसउच्यते ऋविबोधातारस्त्वैनं
जनयंति ऋषीपुत्रौ अधिराजरषइ स्यपि निगमो भवतियथोरत्तेषां
२ पुनःपात्रेंद्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथावायव्यानी
तिसर्वेषां सोमपात्राणां यथोरत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदु
मपद्यतौ सोमं पिबमंदसानोगणश्रिभिरित्यपि निगमो भवतियथोर
तर्ले इन्द्रविलोदाः पिबतु इन्द्रविलोदसईसं स्येवतद्भवति धमामेधातुलोक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१० कृधा येभिरीयसे रिषण्वन्वीलयस्वा वनस्पते ॥ आपूर्यो ध्वस्तो अभिभूर्यो सं
कृपा येभिरीयसे रिषण्वन्वीलयस्वा वनस्पते ॥ आपूर्यो धस्तो अभिभूर्यो सं
ने श्री सोमं द्राविरतोद्ः पिबं क्रतुभिः ॥ मेघं लुतेवक्रयो वोढा रोपैर्यास्यरि
व्यन्दी भवपूर्य घस्तो अभिभूर्य तं ने श्रीया द्वि हन्या द्विष्यो धिषण्ये
धिषणा भवो धिषणावाकू धिषेर्दधात्सर्थे धीसादिनी वां धीसानिनी
तिवां वनस्पत इसेनमाहैषद्विवनानांपतावापालयिता वां वनं वनोतेः पि
बर्तुभिः कालैः ॥ ३ ॥ अथात आप्रियं आप्रियः कस्मादाप्रोतेः प्रीणाते
र्वाप्री भिराप्रीणालीति च ब्राह्मणां तासामिध्मः प्रथमगामी भवतीध्म
स्समिंधनात्तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥ समिद्धो अद्यमनुषो दुरोणे देवो देवा यं
जसि जातवेदः ॥ आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेता ॥ समि
द्धो द्यमनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो वा न्य जसि जातवेद आ च वह मित्रमह श्चि
कित्वांश्चेतनावान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेता यज्ञो ध्मः इति कात्थक्यो
ग्निरिति शाकपूणिस्तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तराया प्रजाया नाम
धेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगाः
तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते ग्निरिति शाकपूणिरा
पोत्र तनूरुच्यन्ते तता अंतरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायं
ते ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ तनू

नि८ २८

नपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समंजन्त्स्वदया सुजिह्व। मन्मानि धीभि
रुत यज्ञमृंधं देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः॥ तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्य
ज्ञस्य यानान्मधुना समंजन्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च नो धीभिर्य
ज्ञं च समर्द्धय देवान्नो यज्ञं गमय नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मि
न्नासीनाः शंसंत्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति तस्यैषा भवति॥ ६॥
नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यजतस्य यज्ञैः। ये सुक्रतवः राम
शुचयो धियंधाः स्वदंति देवा उभयानि हव्या॥ नराशंसस्य महिमानं १८

मेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः
स्वदयंतु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति वा तांत्राणि चावापिका
नि चेति वा ईळ ईट्टेः स्तुतिकर्मण इंधतेर्वा तस्यैषा भवति॥ ७॥ आजुह्वा
न ईड्यो वंद्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः॥ त्वं देवानामसि यह्व हो
ता स एनान्यक्षीषितो यजीयान्॥ आहूयमान ईळितव्यो वंदितव्य
श्चायाह्यग्ने वसुभिः सह जोषणस्त्वं देवानामसि यह्व इति महतो
नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति स एनान्यक्षीषितो यजीयानिषितः
यह्व होता २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नै.उ.

१७ प्रबिलइतिवा धीष्टइतिवायजीयान्यष्टतरोबर्हिःपरिबर्हराोन्नस्यैष भवति॥ ॥प्राचीनंबर्हिःप्रदिशाप्टथिव्यावस्तोरस्याईज्यतेअग्रेअङ्कां॥व्युप्रथतेवितरंवरीयोदेवेभ्योअदितयेस्योनं॥प्राचीनंबर्हिःप्रदिशापृथिव्यावसानायास्याःप्रवज्यतेअग्रेऽङ्कांबर्हिःपूर्वाह्णेतद्विप्रथतेवितरंवितीर्णतरमितिवाविस्तीर्णतरमितिवावरीयोवरतरमुरुतरंवादेवेभ्यश्चादितयेचस्योनंस्यानमितिसुखनामस्यतेर्पवस्यंसेनंसेवितव्यंभवतीतिवाद्वारोजवतेर्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वा १८

दे. नै.

तासामेषाभवति॥ ॥व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयंतांपतिभ्योनजयःशुंभमानाः॥देवीर्द्वारोवृहतीर्विश्वमिन्वाहदेवेभ्योभवतसुप्रायणाः॥व्यंचनवत्यःउरुत्वेनविश्रयंतांपतिभ्यइवजायाऊरूमैथुनेधर्मेशुशोभिषमाणावरतममंगमूरूदेवाद्वारोवृहत्योमहत्योविश्वमाभिरेतियज्ञेगृह्ववक्याख्यातिकाथक्यःप्रिसिर्तिशाकपूणिरुधासांनकोषाश्चनक्तोषासाव्यरव्यातोनक्तेतिरात्रिनामानक्तिभूतान्यवश्यायेनापिवानक्ताव्यक्तवर्णेतिवोषेतितांनियानो[illegible]सेषाभवति॥[illegible]॥आसुष्वयंतीयजतेउपाकेउषासानक्तासदतांनियानौ॥सेष्मीयमादिव्येयोषरोबृहतीसुरुक्मेअधिश्रियंशुक्रपिशंदधानें॥

विश्वमिन्वो ५

श्री

२० राइतिवासुष्वापयंत्याविति वासीदतामितिवान्यासीदतामितिवायज्ञियेउप
क्रांतेदिव्येयोषेरोबरुस्योमरुसौसुरुक्मेसुरोचनेअधिदधानेशुक्रपेशसं
श्रियंशुक्रंशोचतेउर्ध्वलतिकर्मणेतराःपेशइतिरूपनामपिंशतेर्विपिशितंभ
वतिदैव्याहोतारादैव्योहोतारोवयंचाग्निरसोचमध्यमस्तयोरेषाभवति॥११॥
दैव्याहोतारा प्रथमासुवाचामिमानायज्ञंमनुषोयजध्यै।प्रचोदयंतावि
दथेषुकारूप्राचीनंज्योतिःप्रदिशादिशंता॥दैव्याहोतारौप्रथमौसुवाचौ
निर्मिमानौयज्ञंमनुष्यस्यमनुमास्ययइजनार्यप्रचोदयमानौयज्ञेषु
कर्तारौपूर्वस्यांदिशियष्टव्यमितिप्रदिशंतौतिस्रोदेवीस्तिस्रोदेव्यस्तासा २०

मेषाभवति॥१२॥आनोयज्ञंभारतीतूयमेत्विडामनुष्वदिहचेतयंती।
तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंस्योनंसरस्वतीस्वपसःसदंतु॥एतुनोयज्ञंभारती
क्षिप्रंभरतआदित्यस्तस्यभाइडाचमनुष्यवदिहचेतयमानातिस्रोदेव्योबर्हि
रिदंसुखंसरस्वतीचसुकर्माणआसीदंतुत्वष्टारंयदीमंभुतइतिनैरुक्ता
स्त्विषर्वास्यात्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वास्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषाभव
ति॥१३॥यइमेद्यावापृथिवीजनित्रीरूपैरपिंशद्भुवनानिविश्वा।तमद्यहो
तरिषितोयजीयान्देवंत्वष्टारमिहयक्षिविद्वान्॥यइमेद्यावापृथिव्यौ
जनयित्र्यौरूपैरकरोद्भूतानिचसर्वाणितमद्यहोतरिषितोयजीयान्देवं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२१ त्वष्टारमित्यं ज विद्वान्माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्ना
तोऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥१४॥ आविष्ट्यो वर्धते
चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमा
नात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ आविरावेदनात्तत्स्यो वर्धते चा रु
रासु चारु चरते जिह्मानां जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयशा आत्मय
शा उपस्थ उपस्थाने उभे त्वष्टुर्बिभ्यतु जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जो
षयेते ॥ द्यावापृथिव्याविति वा ऽहोरात्रे इति वा ऽरणी इति वा प्रत्यक्तेऽसि
हं सहनं प्रत्यासेवेते ॥१५॥ वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥१६॥ २१

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमि
ता देवो ऽग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ उपावसृजात्मनात्मानं सम न२
ञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि काले काले वनस्पतिः शमिता देवो ऽग्निरि ता३
रिसे ते त्रयः स्वदन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च तत्को वनस्पतिर्यूप इ
ति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥१७॥ अञ्जन्ति
त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ॥ यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह
धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमा
ना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वस्थास्यसि द्रविणानि च नो दे
हि ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्र

२२ स्य सिंयद्वा नेंक्षत: क्षयो मा तुरस्याउपस्तु स्को नौ निरिति शाकपूणिस्त
स्यैषापरा भवति ॥१८॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अ
र्थं ॥ प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्य
पर्ण ऋतुपर्ण विवो पमार्थो स्याद्धिरण्यवर्ण पर्णेति प्रादिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सो यतेप्रब्रूमो
यतस्य वह पथिभी रजिष्ठै ऋजुतमैरृजुस्वल्लतमैस्तप्र पिष्ठतमैरिति यां तस्यैषापरा भव
ति ॥१९॥ वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । वह देव त्रा दि
धिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥ वनस्पते रशनाया नियूय सुरूपतम
प्र२ या वयुनानि विद्वान् ज्ञानानि प्रजानन् वह देवान्यज्ञदातुर्हवींषि प्रकृष्टानि च दा
तारममृतेषु देवेषु स्वाहाकृतय स्वाहेत्येतत्सुआहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं २२

प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा तासामेषा भवति ॥२०॥ सद्यो जातो व्यमिमी
त यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ॥ अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं
हविरदंतु देवाः ॥ सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगामी
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदंतु देवा इति यजंतीति मा आप्री
देवता अनुक्रांता अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा आग्नेया इत्येके ॥२१॥ प्रया
जान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वंतं हविषो दत्त भागं ॥ घृतं चापां पुरुषं चौष
धीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वं
तो हविषः संतु भागाः ॥ तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छंदोदेवता इत्यपरं
छंदांसि वै प्रयाजाः छंदांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं ऋतुदेवता इत्यपरं
ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं
पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यप
रं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणं आत्मदेवता
इत्यपरं आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणं आग्ने
या इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रमितरत् किमर्थं पुनरिदमुच्यते यस्यै देवतायै
हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्ये २३

तान्येकादश आप्रीसूक्तानि तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समद
मिति नाराशंसवंति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवंत्य
तोऽन्यानि तनूनपात्वंति तनूनपात्वंति ॥ २४ ॥ धा इविसोदाः कस्मा
इविसोदाद्धविलासो मे घंतु तेथाल आप्रियः समिद्धो अद्य तनूनपा
भ्रात्रां सस्या जुह्वानः प्राचीनं व्यचस्वतीरास्तु घयंतीदेव्या होतारौ
नोय त्वंपद्मे आ विश्वध्यो वनस्पतिरूपावसृजा अंतिदेवेभ्यो वनस्प
तेर्वनस्पतेर शान यंस घो जातः प्रयाजान्मे घा विंशतिः ॥ ॥ इति नि
रुक्ते अष्टमो ध्यायः ॥ ॥ अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्वानि स्तु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

राम सूत्र २
२४

तिलनं तैलान्यतोनु क्रमिष्यामः तेषामभ्यः प्रथमा गामी नक्षत्र सभ्यो
व्याख्यातं स्येषाम्भवति ॥१॥ अभ्यो वोल्हा सुखं रथं हस नामुपमं त्रि
[illegible] ॥ तोपारो मरावं तो मे दौ ना रिन्मु डूकं इ छ तीद्वापें द्वापरि स्तव ॥ अ
भ्या वोल्हा सुखं वोल्हाः थं वोल्हा सुखमिति कल्याणानामेकल्याणं
रायं सुहितं भवति सु हितं गम्यतो तिवाहसे ता वापा ता वापा त्र चिता कां
अपमह छत्ती तिं वारि वारयति मानो व्याख्यातस्त स्येषाभवति ॥२॥ मा
नो मित्रो वरुणो ॥ अर्यमायुरिंद्रऋभुक्षा मरुतः परिख्यन् । यद्वाजिनो
देव जातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि । यद्वा जिनो देवे जात २४

स्य सप्तेः सरणस्य अव क्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मान स्वं मित्रश्च वरुणश्च
अर्यमा चायुश्च वायुरयन इंद्रश्च भ्योरुक्ष्णयणं [illegible] राजे वौ तिमरुतश्च
परिख्यं छकुनिः ॥ [illegible] सुमेतु मा त्मानं [illegible] कोतिन [illegible] मि ति वां [illegible]
कोतितकितु मितिवां सर्वे तः अंकरोस्त्विति वांश [illegible] कोते वत्स्येषाभवं
ति ॥३॥ कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावं [illegible]
गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत् ॥ न्यक्रंदी [illegible]
न्म प्रब्रुवा [illegible] थास्य शब्दस्तथा नामरयति वा चमीरयि [illegible] नावं
सुमंगलश्च शकुने भवकल्याणमंगलो मंगलं गिर [illegible] स्य [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५८२

२५ । र्थानि तिर्वांग त्वंमंगवन्म जायन्तिं पापकमि ति नैरुक्तामाग छत्विति वामेवत्वा
कचिदनि न्वृतिंः सर्वं तोविद्दं समर्दमर्थमभ्युच्छितं कपिंजलो भेववाशंत
दमि वादिन्ये षग्मं वति ॥ ७ ॥ भूञ्वं वदद्धिरा तो नअमुत्तर तोवंदामद्रपु
स्तां भो वदमद्रं पंश्याक्को दिंजल ॥ इतिसानिगदव्याख्या तोगरत्समदो गत्स
मदनो गत्सइति मेधाविनामे गरणात्तैः स्तुतिकर्म रलोमंडूकाम ज्जूक
मज्जानां मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मंदतेर्वा तृप्तिकर्म णोमंडयतेरिति
वैयाकरणा मंडएषामोकइतिवा मंडो मदेर्वामुदे र्वा तेषामेषाभवति ॥
॥ ८ ॥ संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ॥ वाचं पर्जन्यजिन्वितांप्रमंडूका २५

अवादिषुः ॥ संवत्सरं शशयानाब्राह्मणा व्रतचारिणोऽब्रुवाणा अपि
वोपमार्थे स्याद्ब्राह्मणाइव व्रतचारिणाइति वाचं पर्जन्यप्रीतांप्रावादिषुर्म
डूकाः वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मंडूका अन्वमोदंत समंडू
कानन्नुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव तदभिवादि न्येषर्ग्भवति ॥ ९ ॥
उप प्रवद मंडूकि वर्षमावद तादुरि ॥ मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व निगृह्य चतु
रः पदः ॥ इति सा निगदव्याख्या तोऽक्षा अश्नुवतएना निति वाश्नुवतेर्वा
वतरमि रिति वा तेषामेषा भवति ॥ १० ॥ प्रावेपा मा बृहतो मादयंति प्र
ति प्रवाते जाइरिणे वर्वृतानाः ॥ सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो

विभीदको जाग्रविर्महयमच्छान्।।अवेपितो मामरू तोविभीदकस्य फलेन
२६ निमाद शं तिप्रवाते जा:अवतो जोइरिणोवर्त्तमानोइरिणं निर्ऋणं
मणातेरपापं भवत्यपरतास्मा दोव च्यय इतिवासो मस्येव मौज
वत्तस्य भक्षः।।मौजवतोमुजवतिजातोमूजवान्यवं तोमुजवान्
मुंजो विमुच्य तइषीक तेषीकेषनेर्गतिकर्मजाइयमपीतरबीके तस्मा
दवविभीद को विभेदना ज्जाग्रविजागरतान्महयमचक्रदच्छ्रांससेना
प्रथमयानिंद्रत्पुनराभिऋद्धेरक्षपारघूनस्थनदाब्रेदयतेग्रा वाणा
हंतेवर्गणातेवीगृह्णातेवीतेषामेषा न वीति।।८।।प्रेतेवदंतु प्रवयंवदा २६

मग्रावभ्यो वाचंवदता वदद्भ्यः।।मददयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकंघो
षंभरथेंद्रायसोमिनेः।।प्रवदंत्वेते प्रवदामवयं ग्रावभ्यो वा चंवदतव
दभ्यो यदद्रयःपर्वताअदरणीयाः सहसोममाशवः क्षिप्रकारिणः
श्लोकःश्रतोतेर्घोषः घुष्यतेः सोमिनोयूयं स्थेतिवासोमिनोगृहे
ष्विति वधिननरा:प्राशस्य तेसनाराशंसोमंत्रस्तस्यैषा भवति।।९।।
नराशंसो मा नरेमनीषासिंधावधोक्षितमतो भाग्यस्य।।घोघे
सहस्यमभिमीतसवाननूना नृतो मा जोश्वनंदुच्छमीन:।।अमंदान्स्तो
मान्प्रभरेमनीषासिंधावधिक्षियतो भाव्यस्य।। यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः।।अमंदान् अमंदानस्तोमान् अबालिशान् अनल्पान्वा बालो बलवर्ती भर्त्तव्यो भवति स बाऽस्मै

नव्रु
२४

भवतीति वां वास्मै बलं भवतीति वा बल्लो [illegible] प्रति से ध व्यव [illegible]
भरेम नीव यामनसई [illegible] स्तु साप्त क्षयावाक्षिं धावाक्षिनिदसता आ
वय व्यस्युरा [illegible] सरुस्तं निरमिमीत स्म वां न तू [illegible] जी [illegible]
[illegible] इति वा [illegible] माण इति वा [illegible] सान [illegible] मप्न ॥१०॥ यद्वीस्योगात् [illegible] जीवि स्तु
भनेरा [illegible] योगात् [illegible] उपकरणानि तेषां रथः प्रथमागामी भवति
थोरंहते गति कर्मणः [illegible] स्थिर तेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणो स्मिं स्ति ते
ष्ठतीति नाम्पते र्वा रस्सते र्वा तस्यैषा भवति ॥११॥ वनस्पते वीड्वङ्गो
हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीळ
यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ वनस्पते दृढाङ्गो हि भवा अस्मत्स २९

खा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वेति सं
स्तम्भस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमोभि
भरतीति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याद्धब्दकर्मणः तस्यैषा भवति ॥१२॥ उप श्वा
सय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् ॥ स दुन्दुभे सजू
रिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून् ॥ उपश्वासय पृथिवीं च दि
वं च बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जंगमं च यत् स दुन्दुभे
सह जोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद्दूरतरमपसेध शत्रूनिषुधिरि
षूणां निधानं तस्यैषा भवति ॥१३॥ बह्वीनां पिता बहुरस्य [illegible]

श्रृ॰उ॰

२४८ श्चाकृणोतिसमनावगत्यइषुधिःसंकाःपृतनाश्चसर्वाःपृष्ठेनिनद्धो

॥२८॥ जयतिप्रसूतः॥बह्वीनांपितावहुरस्यपुत्रइतीषूनभिप्रेत्यसंप्रयच्छत्यतएव

वा॰ध्रियमाणाःश्चाश्चानुकरणंवासंकाःसचतेःसंपूर्वात्ककिरतेःपृष्ठे

निनद्धोजयतिप्रसूतइतिव्याख्यातंहस्तघ्नोहस्तोहन्यतेनस्येषा

भवति॥१४॥अहिरिवभोगैःपर्येतिबाहुंज्यायाहेतिंपरिबाधमानः॥

हस्तघ्नोविश्वावयुनानिविद्वान्पुमान्पुमांसंपरिपातुविश्वतः॥अहि

रिवभोगैःपरिवेष्टयतिबाहुंज्यायाघातंनिवारयमाणोहस्तघ्नःसर्वा २८॥

णिप्रज्ञानानिप्रजानन्पुमान्सुकर्मनाभवतिपुंसस्तेर्वा॰अभीशवो

ख्याताःतेषामेषाभवति॥१५॥रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरोयत्रयत्रका

मयतेसुषारथिः॥अभीशूनांमहिमानंपनायतमनःपश्चादनुयच्छन्तिर

श्मयः॥रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरस्तात्तस्मिन्यत्रयत्रकामयतेसुषारथिः॥

कल्याणसारथिःअभीशूनांमहिमानंपूजयामिमनःपश्चात्संतोनुयच्छन्ति

रश्मयोधनुर्द्धन्वतेर्गतिकर्मणोवधकर्मणोवाधन्वतस्मादिषवस्तस्येषा

भवति॥१६॥धन्वनागाधन्वनाजिंजयेमधन्वनातीव्राःसमदोजयेम॥

धनुःशत्रोरपकामंकृणोतिधन्वनासर्वाःप्रदिशोजयेमइतिसमानिगदव्या

ख्यातौसमदःसमदोवात्तेःसंमदोवामदतेर्ज्याजयतेर्वाजिनातेर्वाप्रजावयती

वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७ ह्वनितिवा तस्या एषा भवति ॥१७॥ वक्ष्यंतीवेदागनीगंति कर्णं प्रियं सखायं परि
षस्वजाना ॥ योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वन् ज्या इयं समने पारयंती ॥ वक्ष्यंती
वागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिषस्वजाना योषेव शिं के शब्दं कारो
ति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयंती पारं नयंती माबुरिषतेर्गो
ति कर्मणो वधकर्मणो वा तस्या एषा भवति ॥१८॥ सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दं
तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ॥ यत्रा नरः सं च वि च द्रवंति तत्रास्मभ्यमि
षवः शर्म यंसन् ॥ सुपर्णं वस्त इति वाजान्भित्रे लक्ष्मीगमयो स्या दंतो मृग
यते वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातं यत्र नराः संद्रवंति च विद्र २९

वंति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यच्छंतु शरणं संग्रामेषु रवाजनी कशेत्याहुः कशा
प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यते वाणुर्भावीद्धा रूपुनः प्रकाशयस्य थान्न
रव च्छेशया क्रोशा तेर्वा अश्वकाशाया एषा भवति ॥१९॥ आ जंघंति सान्वेषां ज
घनां उप जिघ्नते ॥ अश्वाजनि प्रचेतसो ऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥ आघ्नंति सा
नून्येषां सरणानि सक्थीनि सक्थि सचतेरासक्तो ऽस्मिन्काय जघना
नि चोपघ्नंति जघनं जंघन्यतेरश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसो ऽश्वान्त्सम
त्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय उलूखलमुरुकरं वोर्ध्वकरं वो ध्र्वखं वोरु
मे कुर्विसब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं चैतदुलूखलमित्याचक्षते परो

३० क्षेत्रोतिच ग्रासंवातं तस्यैषा भवति ॥२०॥ यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक यु
ज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥२१॥
वृषभः प्रजां वर्षतीति वा । अतिबृहति रेत इति वा । तद्वृषकर्मा वर्षणाद्वृषभस्त
स्यैषा भवति ॥२२॥ न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः ।
तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय । न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एन
मिति व्याख्यातं अमेहयन्वृषभं मध्य आजेः । आजयनस्याजवनस्येति वा । ते
न तं सूभर्वं राजानं भर्वतिरत्तिकर्मा तद्वा सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रध
ने जिगाय । प्रधन इति संग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति । द्रुघण ३०

श्री

द्रुममयं घनं तत्रेतिहासमाचक्षते मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा
संग्रामे व्यवहृत्य आजिं जिगाय तदभिवादिन्येषा भवति ॥२३॥ इमं तं पश्य
वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं । येन जिगाय शतवत्सहस्रं ग
वां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये
द्रुघणं शयानं येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु पृ
तनाज्यमिति संग्रामनाम पृतनानां प्रजनाद्वा जयनाद्वा मुद्गलो मु
द्गवान्मुद्गगिलो वा मदनं गिलतीति वा मदंगिलो वा मुदंगिलो वा भार्म्य
श्वो भृम्यश्वस्य पुत्रो भृम्यश्वो भृमयोऽस्याश्वा अश्वभरणाद्वा पितुरित्य
न्ननाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा तस्यैषा भवति ॥२४॥ पितुं नु स्तो

॥३१॥ षंमहोधर्माराां त विषौ ॥ यस्यं त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ तं ॥ चपि
तुं स्तोभिमर्हतो धारयेतारं बलस्यौत विषीति बलनाम तवर्तेवी वृद्धिकर्मणो यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इंद्रो वृत्रं विपर्वाणां व्यर्दयति
न घो व्याख्या तास्तासामेषा भवति ॥२५॥ इमं मे गंगे यमुने सरस्वति
शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ॥ असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये
शृणुह्या सुषोमया ॥ इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि
स्तोममासेवध्वमसिक्न्या च सह मरुद्वृधे वितस्तया चार्जीकीये
आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थ ॥ अथैकपदनिरुक्तं गंगा गमना ॥३१॥

वि २

द्यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा सरस्वती सर इत्युदकनामस
र्तेस्तद्वती शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति इरावतीं परुष्णी
त्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी असिक्न्यशुक्लासितासितमिति
वर्णनाम तत्प्रतिषेधोसितं मरुद्वृधाः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्धयंति वितस्ता
विदग्धा विवृद्धा महाकूला आर्जीकीयां विपाळित्याहुर्ऋजूकप्रभवा वर्जुगा
मिनी वा विपाड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यां व्यपा
श्यंत वसिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपालुच्यते पूर्वमासीदुरुंजिरा सुषोमा सिं
धुर्यदेनामभिप्रसुवंति नद्यः सिंधुः स्यंदनात्सप आप्नोतेस्तासामेषा भवति ॥२६॥

॥३२ आपो हि ष्ठा मयो भुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ आपो हि स्थ सु
ख भुवस्ता नोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनायौषधय
ओषधयंतीति वौषधसेनाः धयंतीति वा दोषं धयंतीति वा तासामेषा भवति । २
॥ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभ्रूणामहं शतं धा
मानि सप्त च । या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये
नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शतं धामानि
सप्त चेति धामानि त्रयाणि भवंति स्थानानि नामानि जन्मानीति जन्मान्य
त्रापि प्रेतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधातीति वा रात्रिर्व्याख्याता ॥३२

ति
तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥ आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ॥ दिवः स
दांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजो
स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठस आवर्त्तते त्वेषं तमो र
जोऽरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामाद्रमणं भवतीति वा तस्या ए
षा भवति ॥ २९ ॥ २९ ॥ अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि । कथा ग्रामं
न पृच्छसि न त्वा भीरिव विंदती३ँ । अरण्यानीत्येनामामंत्रयते या सावरण्या
नि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विंदतीवेतीवः परिभया
र्थे वा भद्रा नास्या एषा भवति ॥ ३० ॥ भद्रमिच्छंत ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनि
षेदुरग्रे ... नित्यवत्सा वेद्या मसि । भद्रमिच्छंत ... पुषु नि
... भक्र

॥३३। ध्यतेँ श्रद्धयाह विंसा धुरूय तेँ आ ह्वां भगस्य भागधेयस्य मन्दनि प्रधानांगं
व वनेनावेदयामः इ जिवी व्याख्याता लस्याएषा भवति ॥३१॥ स्योनाप
थिवि भवानृक्षरा निवेशनी ॥ यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ सुखेन पृथिवि
२। वानृक्षरा नि निवेशनी ऋक्षरः कंटक ऋच्छतेः कंटकः कं तपो वा कृतंते
र्वा कंटते र्वा स्याद्रूलिकर्मणः उरु ततमो भवतीय च्छनः शर्म यप्र थुरु शर
णं सर्वतः पृथु प्राव्याख्याता तस्याएषा भवति ॥३२॥ अमीषां चित्तं
प्रतिलोभयन्ती गृहाणांगान्यप्वे परेहि ॥ अभिप्रेहि निर्दह हृत्सु शोकै
रंधेनामित्रास्तमसासचंतां ॥ अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रति ।३३॥
लोभयमाना गृहाणांगान्यप्वे परेह्यभिप्रेहि निर्दहैषां हृदयानि शोकैरंधे
नामित्रास्तमसा संसेव्यंतां मन्नाप्यप्व इः पनी तस्याएषा भवति ॥३३॥
इहेव प्राणी मुपद्रूपे वरुणा नीस्वस्तये ॥ आ नायी सोमपीतये ॥ इति सा
निगदव्याख्याता ॥३४॥ अथातो द्वंद्वान्युलूखलमुसले उलूख
लं व्याख्यातं मुसलं मुहुः सरं तयोरेषा भवति ॥३५॥ आयजी वाजसा
तमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः ॥ हरी इवांधांसि बप्सता ॥ आयष्टव्ये अन्नानां
संभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुंजाने इविधनिह्व विषानिधा
नेते योरेषा भवति ॥३६॥ आवामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः ॥
नि

॥३४। इन्द्राघ सोमं पीतये ॥ आसीदंतु वामुपस्थमुपस्थानं भद्रो अध्वरे तिवा मिज्ञि
यादेवाय ज्ञसंपादिनं इन्द्राघ सोमपानाय द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते तयोरेषा
नि.क. भवति ॥३७॥ द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशं ॥ यज्ञं देवेषु यच्छ
तां ॥ द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छतां वि
कु पाट् छुतुद्र्यौ व्याख्याते तयोरेषा भवति ॥३८॥ अपर्वतानामुशती उपस्था
द्र्भ्वे इव विषिते हासमाने ॥ गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणा विपाट् छुतुद्री प
यसा जवेते ॥ अपर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे
इव विमुक्ते इति वा विषमेण इति वा हासमाने हासतिः स्पर्द्धायां हर्षमाणे वा ॥ ३४

१२.क. वांगा वा विवत्सा शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणौ विपाट् छुतुद्री पयसा प्रजवे
ते आर्त्नी अरत्न्यौ वारण्यौ वारिषण्यौ वा तयोरेषा भवति ॥३९॥ ते आ
चरंती समने व योषा माता इव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ॥ अप शत्रून् विध्य
तां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरंती अमित्रान् ॥ ते आचरंत्यौ समनसाविव
योषे माता इव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थाने अपविध्यतां शत्रून् संविदा
ने आर्त्न्यौ इमे विघ्नत्यावमित्रान् शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यंतरिक्षे सी
र आदित्यः सरणात्तयोरेषा भवति ॥४०॥ शुनासीराविमां वाचं जुषेथां य
द्दिवि चक्रथुः पयः ॥ तेनेमामुपसिंचतं ॥ इति सा निगदव्याख्याता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५ वीजो ष्ट्रौ देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्याविति वा ऽहोरात्रे इति वा सस्यं च
समा चेति काश्यकृयः स्तयोरेषा संप्रैषो भवति ॥४१॥ देवी जोष्ट्री वसु
धिती ययोरन्या घावेषौ सियूयवूदा न्या वक्षद्वसु वार्याणि यजमाना ह
य वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ व
सुधिती वसुधौ न्यौ ययोरन्या घानि द्वेषांस्य वयावन्सावदत् सन्या
वक्षन्निवरणीयानि यजमानाय वसुवनाय च वसुधानाय च वीतां पिब
तां कामयेतां वाँयजेति संप्रैषो देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जा कान्यौ द्यावा
पृथिव्याविति वाऽहोरात्रे इति वा सस्यं च समा चेति काश्यकृयं स्तयोरेषा
ऽसंप्रैषो भवति ॥४२॥ ॥३५

श्री

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाना
स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने धातां वसुवने वसुधे
यस्य वीतां यज ॥ देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जा कान्यौ ऽन्नं च रसं चाव
रुन्धाते सावरुन्धां न्या सरु । जतिधं च सरूपीतिं चान्या नवेन पूर्वं दयमानास्या न
मे पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने
नाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वाँयजेति संप्रैषो यजे
ति संप्रैषः ॥४३॥ ॥अथ यान्यभ्वो वोल्लां मामो मित्राः कनिम्न
दक्षं वदसंवत्सनमुपक्रवद्‌२ गावेपाः तेनदं त्वं मंदान्यत्रासी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥३६॥ योगा॒ ध न स्पत उप श्चा सय बद्धो नौँमि हि रिव जो गै रु थे ति ष्ठ अन्चनौ
गावक्ष्यं नी द सु पर्रा नस्त आ जं घं तिया द्वि द्वि तं रं ष भो न्य कं द य
न्नि मं नं पितु न्नि मं म आ पो हि म्रा ऊं ष चीरा रा अरण्या नि क्रं य या
स्ये ना मी षा मि रे ढा रा मि था तो ष्ठा वां य जी आ वा मु प स्थं घ्या ना
नः प्रव र्व ता नां ते आ चरं ती भु ना सी रौ दे वी जो ष्ठी दे वी ऊ ज्जों उ ती
त्रि च त्वारिं शत् ॥ ॥ इति निरुक्ते नवमो ध्यायः ॥ ९ ॥ अथा तो
मध्यस्थाना देवतास्तासां वायुः प्रथमागामी भवति वायुर्वातेर्वे
तेर्वा स्याद्गतिकर्मणः एतेरिति स्थौलाष्ठीविरनर्थको वकारस्तस्यैषा ॥३६॥

नि

भवति ॥१॥ वायवायाहि दर्शते मे सोमा अरंकृताः ॥ तेषां पाहि श्रुधी हवं ॥
वायवायाहि दर्शनीये मे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब श्रृणु
नो ह्वानमिति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥ आ
सस्त्राणाः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ॥ अभि श्रव ऽ ऋज्यं
तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं विदस्येत् ॥ आसस्त्राणा ... शिव लायमाना मेंड व
ने वेरु ... तमस्य ज्ञा तो गा मि नो ऽ नमा मि च
वहेयुर्नवं च पुराणं च श्रयनं ना मृत यत इति स तो वायु ... यथा
न विदस्येदिति ऐन्द्र प्रधाने स्तोके नैघण्टुके वायु कर्म तय प्रधाने स परं वृत्ता
तीति स तं स्तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ नीचीनं बारं वरुण ... क बंधं प्रसस र्ज रोदसी ऽ

२ जो

२१ अंतरिक्षं ॥ तेन निवस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूमानी चीनद्वारं
वरुणः कबंधं मेघं कवनमुदकं भवति तदस्मिन्धीयते उदकमपि कबंधमु
च्यते बंधिरनिभृतत्वे कमनिम्नं तच्च प्रसरजति द्यावापृथिवी यो चा
तरिक्षं उमहद्वैनरिरन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिं
स्यैषापरा भवति ॥४॥ तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ॥ नाभा
कस्य प्रशस्तिभिर्यः सिंधूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभंतामन
न्यके समे ॥ तं स्वशिष्टैभिः समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितृणां च मननीयै २१
स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्ऋषिर्नाभाको बभूव यस्य द मानानां मासाम

पामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाहु वाक्तिः स मध्यम इति निरुच्यते ऽथैष एव नभ
वति ॥ नभं तामन्यके समे ॥ माभूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषंति दुर्धियः पापधि
यः ॥ पापसंकल्पा रुद्र रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा
यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकं यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हा
रिद्रविकं तस्यैषा भवति ॥५॥ इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे
देवाय स्वधान्ने ॥ अषाल्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता
शृणोतु नः ॥ इमा रुद्राय दृल्हधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्नवतेऽषा
ल्हाय अन्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नः स्तोमानिति जा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८ तेरुत्साहकर्मणा ॥ आयुधमायोधनं तस्यैणापरा भवति ॥ ६ ॥ यातेदि
धुद्वस्रष्टादिवस्परिक्ष्मयाचरतिपरिस्रावेॱ तुनः ॥ सारुस्वंतेस्त्व या
पिवातभेषजामानेस्तोकेषुतनयेषुरीरिषः ॥ यातेदिधुद्वस्रष्ट
दिवस्परिदिवोधिदिधुघतेवधितेवाघाततेवाक्ष्मयाचरतिक्ष्मा
पृथिवीतस्यांचरतितयाचरतिविक्ष्मापयंतीचरतीतिवापरिवृण
तुनः सासहरुतेस्वास्तवचनभेषज्यानिमानस्त्वंपुत्रेषुचपौत्रेषु
चरीरिषस्तोकंतुघतेस्तनयंतनोतेर्रिग्निरपिरुद्रउच्यतेतस्यैषाभ
वति ॥ ७ ॥ जराबोधतद्विविड्ढिविशेविशेयज्ञियाय ॥ स्तोमंरु ॥ २८

द्रायदृशीकं ॥ जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणस्तांबोधतयाबोधयितरितिवा
तद्विविड्ढितत्कुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायस्तोमंरुद्रायदर्शनी
यमिंद्रस्यांदर्शनातीतिवेरांददातीतिवेरांदधातीतिवेरांदारयतइतिवेरांधा
रयतइतिवेंदवेद्रवतितीवेंदोरमतइतिवेंघे ॥ तानीतिवोतघदेनमाणेः
समैधत्तदिंद्रस्येंद्रत्वमितिविज्ञायतेइदंकरणादित्याग्रायणइदं
दर्शनादित्यौपमन्यवइंदतेवैश्वर्यकर्मणइं ॥ छत्रूणांदारयितावाद्राव
यितावादरयिताचयज्वनां तस्यैषाभवति ॥ ८ ॥ अदर्दरुत्समसृजो
विखानित्वमर्णवान्बद्बधानाँ अरम्णाः ॥ ॥ महांतमिंद्रपर्वतंवियत्

२९ धः स्त्र जो विधारा ऽ अवे दानवं ह्न ॥ अद्यगाउ त्सम त्स उ त्सरणाद्दोत्स
दनाद्दो त्स्यं दनाद्दोनत्तेवीर्यस्त्र जोस्यरवानित्यैमर्दावानराम्स्वितेरता
न्मा ध्यमिकां त्सस्यायान्वाबध्यमानानरम्यारम्याति ःसंयमनकर्म
विसर्जनकर्मवामहांतमिंद्रपर्वतमेघं यद्यवृत्रो व्यंस्त्र जो ऽस्य धारा
अवरुनेनं दानवं दानं कर्मा रातं स्यैषापराभवति ॥ १ ॥ यो जात एव
प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ॥ यस्य शुष्माद्रोदसी
अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इंद्रः ॥ यो जायमान एव प्रथ ३९॥

मोमनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्सर्यगृह्णात् सर्यरक्षद्रसक्रा
मदितिवा यस्य बला द्यावापृथिव्याव प्यबिभीतां नृम्णस्य महत्त्वेन स
मरुत्त्वेन स जनास इंद्र इत्यर्थः त्वेन इंद्रस्य प्रीतिर्भवेदाख्यानसंयुक्तोप
ॐ अन्यस्त्वपरा घंतविपरीतस्यां तर्पायिता जन्य ःपरोजेताव जन्यि
तावोपाजं ये तावारसानां तस्यैषाभवति ॥ १० ॥ विवृक्षान्हं स्कृत हृति
रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ॥ उतानागाईषते वृष्ण्यावतो य
स जंन्यस्तन यन्हंति दुष्कृतः ॥ विहंति रक्षांसि हिंसंति चरक्षांसि सर्वाणि विर
चास्मादुतानिबिभ्यति महावधान्मेघान्वस्य वधोऽप्यनपराधोन्नी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१४० तः पलाय तेत्र यंकर्मवतोयस्य जन्यस्तानयं इन्द्र हं तिदु तः पापकृतो
बृहस्पतिर्बृहस्पतेः पातावापालयिता वा तस्येषाभवति ॥ ११ ॥ अभ्यापिन
बृहस्पतिर्बृहस्पतेः पातावापालयिता वातस्यैषाभवति ॥ अभ्रापिन
द्धंमधुपर्यपरपन्मत्स्यमद्रीनवृदं निक्षिप्यंतं ॥ निष्टप्ये भार चमसन
वृक्षाद्वृहस्पतिर्विरुवेदा विकुस ॥ अत्रानवतामेघेनापिनद्धं मधुप
र्यपरपन्मत्स्यमिवद्दीनउदके निवसंतं नि र्जहार तच्चमसमिवर
क्षाच्चमसः कस्माच्चमं सास्मिन्निति बृहस्पतिर्विरवेदा शब्देनविकस
ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा तस्यैषाभवति ॥ १२ ॥ अश्मा
स्यमवतत्र ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसातृणत् ॥ तमेवविश्वेप ॥४
पिरेस्व दृशो बहुसाकंसिसिचुरुत्समुद्रिणं ॥ अत्रानवं तमास्यं दनवं तमवा
ति तं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसाबलेनाभ्यतर्पत्तमेवसर्वे
पिबंति रश्मयः सूर्य दृशो बहुनं सहसिं चंत्सुत्समुद्रिणमुदकवंतं ॥ १३ ॥
क्षेत्रस्यपतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा त
स्यैषाभवति ॥ १४ ॥ क्षेत्रस्यपतिना वयं हितेनेव जयामसि ॥ गामश्वं
पोषयित्न्वा स नो मृळातीदृशे ॥ क्षेत्रस्यपतिना वयं सुहितेनेव जया
मो गामश्वं पुष्टं पोषयित्नु चाहरेति स नो मृळातीदृशे बलेन वा धनेन
वा मृळति दानकर्मा तस्यैषापराभवति ॥ १५ ॥ क्षेत्रस्यपते मधुमंत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४१ मूर्मिं धेनुरिवपयो ऽअस्मासु धुक्ष्व ॥ मधुश्चुतं घृतमिवसुपूतमृत
स्यनः पतयो मृलयंतु ॥ क्षेत्रस्यपतेमधुमंतमूर्मिं धेनुरिवपयोस्मासु
धुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं सुपूतमृतस्यनः पा तारो वा पालयि
तारो वा मृलयंतु मृलयति रूपदयाकर्माप्रजाकर्मा वा तघसमान्या
मृचि समाना भिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं मधुमंतं मधुश्चु
तमिति यथा यदेव समाने पादे समाना भिव्याहारं भवति तज्जामि भ
वतीत्यपरं हिरण्यरूपः सहिरण्यसंदृगिति यथा यथा कथा च विशेषो
जामि भवतीत्यपरं मंडूका ऽइवोदकान्मंडूका उदकादिवेति यथा ॥ वास्तो ४१

ष्पति र्वास्तुर्वसते र्निवासकर्मणस्तस्यपा तावापालयिता वा तस्यैषा भ
वति ॥ १६ ॥ अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ॥ सखासुशे
व एधिनः ॥ अमीवहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्सखानः सु
सुखो भव शेव इति सुखनाम शिष्यते र्वकारो नामकरणोंतस्थांतरोप
लिंगी विभाषितगुणः ॥ शिवमित्यप्यस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते तत्त
द्देवता भवति ॥ रूपं रूपं मघवा बोभवीतीत्यपि निगमो भवति वाचस्पति
र्वाचः पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति ॥ १७ ॥ पुनरेहि वाचस्पते देवेन मन
सा सह ॥ वसोष्पते निरामय मय्येव तन्वं १ मम ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥ पा
न२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

।४२। तन्नूनग्रा व्याख्यातं तस्यैषा भवति ॥१८॥ यो ऽअनिध्मो दीदयदप्स्व१
न्तर्यं विप्रास ईलते ऽअध्वरेषु ॥ अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो
वावृधे वीर्याय ॥ यो निध्मो दीदयद्दीप्यते ऽभ्यंतरमप्सु यं मेधाविनः स्तु
वंति यज्ञेषु सो ऽपां नपान्मधुमतीरपो दे ॥ स्व ज्ञिणवीर्य याभिरिन्द्रो
वर्द्धते वीर्याय वीरकर्मणे ऽथापि यमो यच्छतीति सतस्तस्यैषा भवति ।१९।
परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पंथामनुपस्पशानं । वैवस्वतं संगमं
नं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य । परेयिवांसं पर्यागतवंतं अवत
उद्वतो निवत इति सवति गतिकर्मा बहुभ्यः पंथानमनुपस्पाशयमा ।४२।

नं वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति दुवस्यतीराध्नो
कर्मा ऽग्निरपि यम उच्यते तमेता ऋचो ऽनुगवदंति ॥२०॥ सेनेव सृष्टा
मंद धासस्य भेदि घुच्चेष प्रतीका ॥ यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः क
नीनां पतिर्जनीनां ॥ तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षंत इद्धं ॥ इति
सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत् त्वेषप्रतीका ॥ भि
द्धिपदाः सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्वेषप्रतीका वा ॥ य
यप्रतीका बलप्रतीका यशःप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ॥ य
मो ह जातो ऽयमइदं पासह संगतः यमाविह मातरैस् पितृनिमो भग
वतीयम ऽइव जातो यमो जनिष्यमाणो जारः कनीनां जरयिता कन्या

।४३ नांपतिर्जनीनां पालयिता जायानां तस्य ध्यानाद्विय त्तसंयोगेन भवंति॥
तृतीयो अग्निष्टेपति रित्यपि निगमो भवति तंव ष्करा थाचरंसापश्चा
कुर्यावसंस्याचनिवसं सोष धाकुर्या स्तोय थागाव अप्नुवंतितथाग्नु
यामे ध्वंसम्यक्षेमोगौमित्र :प्रमीतेस्त्रायतेसंमिन्वानो द्रवतीतिवामेदय
तेवातिस्यैषा भवति॥२१॥मित्रोजनान्यातयतिब्रुवाणोमित्रोदाधार पृ
थिवीमुतद्यां॥मित्रःकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेमित्रायहव्यं घृतवज्जुहोत॥
मित्रोजनानायातयतिब्रुवाणःशब्दं कुर्वन्मित्रएवधारयतिपृथिवीं
चद्दिवंच मित्रःकृष्टीरनिमिषन्नाभविपश्यतीतिकृष्टयइतिमनुष्यनाम ४३।

कर्मवंतो भवंति विप्रकृष्टदेहावांमित्रायहव्यंघृतवज्जुहोतेतिव्याख्या
तं जुहोति दानकर्मा॥कःकमनोवाक्रमणोवासुखोवातस्यैषा भवति॥
२२॥हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत्॥सदाधा
र पृथिवीं द्यामुतेमांकस्मै देवायहविषाविधेम॥हिरण्यगर्भोहिरण्यमयोग
गर्भो र्भो हिरण्यमयोस्येतिवागर्भोगृभेर्गृणात्यर्थेगिरत्यनर्थानितिवायदाहिस्त्रीगुणा
न्गृह्णातिगुणाश्चास्यागृह्यंतेऽथगर्भोभवतिसमभवदग्रेभूतस्य जातःप
तिरेकोबभूवसधारयतिपृथिवींचदिवंचकस्मैदेवायहविषाविधेमेतिव्याख्या
तं विधतिर्दानकर्मा॥सरस्वान्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥२३॥यतेसरस्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४४ ऊर्मयेमधुमंतेघृतश्चुतः॥ तेभिर्नोवितांभव॥ इतिसानिगदव्याख्याता॥२४॥
विश्वकर्मासर्वस्यकर्तातस्यैषाभवति॥ ॥ विश्वकर्माविमनाआद्विहाया
धाताविधातापरमोतसंदृक्॥ तेषामिष्टानिसमिषामदंतियत्रासप्तऋषी
न्परएकमाहुः॥ विश्वकर्माविभूतमनाव्याप्ताधाताचविधाताचपरमश्च
संद्रष्टाभूतानांतेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानिवा
नतानिवाऽद्भिःसहसंमोदंतेयत्रैतानिसप्तऋषीणानिज्योतींषितेभ्यः
परआदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकंभवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंविश्वकर्मा
विभूतमनाव्याप्ताधाताचविधाताचपरमश्चसंदर्शयितेंद्रियाणामे ४४

षामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानिवानतानिवाऽन्नेनसह
संमोदंतेयत्रेमानिसप्तऋषीणानींद्रियाण्येभ्यःपरआत्मातान्यस्मिं
न्नेकंभवंतीत्यात्मगतिमाचष्टेतत्रेतिहासमाचक्षतेविश्वकर्माभौवनःस
र्वमेधेसर्वाणिभूतानिजुहवांचकारसऽआत्मानमप्यंततोजुहवांच
कारतदभिवादिन्येषार्ग्भवतियइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदितितस्यो
त्तराभूयसेनिर्वचनाय॥२६॥ विश्वकर्मन्हविषावावृधानःस्वयंयज
स्वपृथिवीमुतद्यां॥ मुह्यंत्वन्येऽअभितोजनासइहास्माकंमघवासू
रिरस्तु॥ विश्वकर्मन्हविषावर्द्धयमानःस्वयंयजस्वपृथिवींचदिवंच

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४५ मुद्यंत्वन्येअभितोजनाःसपत्नौइहास्माकंमघवासूरिरस्तुप्रज्ञातानि
ष्क्ष्यस्त्वष्ट्राव्याख्यातैस्तीदांत्तिरिक्षेक्षियतिन्द्रराममथरक्षेसश्नोतेवाति
स्यैषाभवति॥२७॥त्यमूषुवाजिनंदेवजूतंसहावानंतरुतारंरथानां॥
अरिष्टनेमिंपृतनाजमाशुंस्वस्तयेतार्क्ष्यमिहाहुवेम॥तंन्वत्रामन्नं
तंजूतिर्गतिःप्रीतिर्वादेवजूतंदेवगतंदेवप्रीतंवासहस्वंतंतारयितारंर
थानामरिष्टनेमिंपृतनाजितमाशुंस्वस्तयेतार्क्ष्यमिहाह्वयेमेतिकम
न्यंमध्यमादेवमवक्ष्यंतस्यैषापराभवति॥२८॥सद्यश्चिद्यःशव
सापंचकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततान॥सहस्रसाःशतसाअस्य ४५
रंहिर्नस्मावरंतेयुवतिंनशर्या॥सद्योपियःशवसाबलेनतनोत्यपःसूर्यइ
वज्योतिषापंचमनुष्यजातानिसहस्रसानिनीशतसानिन्यस्यसागति
र्नस्मैनावारयंतिप्रयुवतीमिवशररमयीमिषुंमन्युर्मन्यतेदीप्तिकर्मणः
क्रोधकर्मणोवधकर्मणोवामन्युस्यस्मादिष्वस्तस्यैषाभवति॥२९॥
त्वयामन्योसरथमारुजंतोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वः॥तिग्मेषवआ
युधासंशिशानाअभिप्रयंतुनरोअग्निरूपाः॥त्वयामन्योसरथम
रुह्यरुजंतोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वैस्तिग्मेषवआयुधानिसंशिश्य
मानाअभिप्रयंतुनरोअग्निरूपाअग्निकर्माणःसन्नद्धाःकवचिनइतिवा
Indira Gandhi National Centre for the Arts

४६ दधिक्रा व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥३०॥ आ दधिक्राः शवसा पंच कृष्टीः
सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ॥ सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु म
ध्वा समिमा वचांसि ॥ आतनोति दधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्यो
तिषा पंच मनुष्य जातानि सहस्रसाः शतसा वाजी वेजनवानर्वा ईरणवा
नो वान्सं पृणक्तु मधुनोदकेन वचनानीति मधु धमतेर्विपरीतस्य सवि
ता सर्वस्य प्रसविता तस्यैषा भवति ॥३१॥ सविता यंत्रैः पृथिवीमरम्णा
दस्कंभने सविता द्यामदृंहत् । अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षमतूर्ते बद्धं
सविता समुद्रं । सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयदनारंभणेंतरिक्षे स ४६

मा नी

म दिव्याः

विता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षमघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ते इति वा
त्वरमाणा इति वा सविता समुदितारमिति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यदादित्योपि स
वितोच्यते तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन्हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं स्तुतं चोवाच
तदभिवादिन्येषा भवति ॥३२॥ हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वांगिरसो जुह्वे
वाजे अस्मिन् । एवा त्वार्चन्नवसे वंदमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहं ॥
हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयस्तूपो हिरण्यमयस्तूपोस्येति वा स्तूपस्त्याय
तेः संघातः सवितर्यथा त्वांगिरसो जुह्वे वाजेस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वंद
मानः सोमस्येवांशुं प्रति जागर्म्यहं त्वष्टा व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥३३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४७ देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान। इमा च विश्वा भुवना
न्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं। देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजाः
सानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य म
हच्चास्मै देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावत्त्वं वानवत्त्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामा
स्यस्य नर्थोऽनस्ताश्वास्याम र्थीअसुरत्वमादिलुप्तं वा तो वा तीति सन्तस्त
स्यैषा भवति ॥३४॥ वात आवातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे। प्रण आ
यूंषि तारिषत्॥ वात आवातु भेषज्यानि शंभु मयोभु च नो हृदयाय प्र
वर्धयंतु न आयुरग्निर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥३५॥ प्रति त्यं चारुमध्व ४७
तु

रं गोपीथाय प्रहूयसे। मरुद्भिरग्न आगहि। प्रतितं चारुमध्वरं सोमपानाय प्र
हूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सह आगच्छेति कं मन्यमध्यमा स्वमवक्ष्यं तस्यैषा भवति
॥३६॥ अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु। मरुद्भिरग्न आगहि। अभि
सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सह आ
गच्छेति ॥३७॥ वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥३८॥ अयं वेनश्चोद
यत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने। इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न
विप्रा मतिभी रिहंति। अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णा गर्भा आप इ
ति वा ज्योतिर्जरायु ज्योतिरस्य जरायुः स्थानीयं भवति जरा सु जरयागर्भस्य जा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४८ रयाय्रूय तइति वैमम् पांचसंगमने सूर्यस्य चांत्रि ष्ट्रा भिव विसाम ति भी रिये
ति किंहं तिस्तु यंतिव र्द्धयंति छू जयंती ति वा। शिभुः त्रों सनीयो नवति त्रिशी
तेर्वा स्याद्धानकर्म पा। क्रि रलेब्योग भोनव सं सुनी तिरसू नयति तुस्ये
बा भवति॥ ३९॥ असुनीतिमनोऽअस्मासु धारय जीवा तंवसु प्रतिरान्
आयुः॥ रारंधिनः सूर्यस्य सं दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्द्धयस्व॥ असुनीतिम
नोस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रवर्द्धय चन आयूरं धय चनः सूर्यस्य सं
दृर्शनाय रध्यति र्वं त्रागमने पि दृश्यते। मार धाम द्विषते सोम राजन्
स्यपि निगमो भवति घृतेन त्व मात्मानं तन्वं वर्द्धयस्वे त्तौ व्याख्यातस्तत्स्यैषा भ ४८

वति॥ ४०॥ ऋतस्य हि शुरुधः संति पूर्वीर्ऋतस्य धीति र्वृजिनानि हंति॥
ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः॥ ऋतस्य हि
चुरुचः संति पूर्वीर्ऋतस्य प्र ज्ञावर्जनीया निहंति ऋतस्य श्लोको बधि
रस्यापि कर्णावातृणत्ति बधिरो बद्धः श्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमान भ्वा
योरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वेदरिं धेरून तेवर्तिस्यैषा
वति॥ ४१॥ प्रत द्वोचियं भव्या येंद्रवेरुव्यो नयइषवान्मन्मरेजतिरद्
द्यामन्मरेजति। स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं। अवस्र
वेद्दघशंसो वत्तरम व क्षुद्र मिव स्रावेत्। प्रब्रवीमि तद्दवायेंद्र वेरु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४९ वनाहिइवयइषवाँनन्ननान्यांभवान्वाँमनूनानिचनोरेजातिरस्तोकश्च बलेन
रेजयतिस्वयंसोस्मदभिनिर्हितारंवधैरजेतदुर्मतिं अवस्त्ववधशासस्ता
तभ्यावतरंस्सुअमिवावावस्त्रवेदभ्यासेभूयांसमर्थमन्यंते यथाहोदर्श
नीयाहोदर्शनीयेतितस्रुछ्छेपस्यशीलंपरुछेपकरुषिं पर्ववछेपः परुषि
नि परुषिशेपोस्येतिवेतीमांससविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रांतानिसुष्ठ
क्रमो जिह्वविभीजितिषामेतान्यहविर्भोजिवनो सुनीतिकरंतर्दुःप्रजी
पतिःप्रजानांपाता वापालयिता वा तस्यैषा भवति ॥४२॥ प्रजापतेन
त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अ ४९
स्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि
परिबभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्याशीः ॥ अहि
स्त व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥४३॥ अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीद
न ॥ अप्सु जमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु सीदन्बुध्नमंतरिक्षं
बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद्बुध्नमेतस्मादेव बद्धा अस्मिन्धृताः प्रा
णा इति यो हिः स बुध्न्यो बुध्नमंतरिक्षं तन्निवासात्तस्यैषा भवति ॥४४॥ मा नो हि
र्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्त्रिधदृतायोः ॥ मा च नो हिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मा
स्य यज्ञोरवाचस्त्रिधद्यज्ञकामस्य सुपर्णो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥४५॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५० कःसुपर्णाःसससमुद्रमाविवेशासइदंविश्वंभुवनंविचष्टे।तंपाकेनमनसापश्यं
मंतिनस्तंमातारेळ्हिसउरेळ्हिमातरं॥एकःसुपर्णाःससमुद्रमाविशतिसो
मंतिनस्तंमातारेळ्हिसउरेळ्हिमातरं॥एकःसुपर्णःससमुद्रमाविशतिसोमातरेत्यनेकधातारूपमेतसमु
द्रमानिसर्वाणिभूतान्यभिविपश्यतितंपाकेनमनसापश्यमंतितश्शश्वे
दृशार्थस्यडीतिभवत्यारख्यानसंयुक्तोतंमातारेळ्हिवागेषामाध्यमिकास
तुमातरंरेळ्हिपुरूरवावदुधारोयतेतस्येषाभवति॥४६॥समस्मिंजाय
मानआसतग्नाउतेमवर्धन्नद्यःस्वगूर्ताः॥महेयत्त्वापुरूरवोरणायाव
र्धयन्दस्युहत्यायदेवाः॥समासतास्मिंजायमानेग्नागमनोद्रापोदेवपत्न्यो ५०
वाऽपिचैनमवर्धयन्नद्यःस्वगूर्ताःस्वयंगामिन्योमहतेचयत्त्वापुरूरवोरणाय

रमणीयायसंग्रामायाऽवर्धयन्दस्युहत्यायचदेवादेवाः॥४७॥अथातोमध्य
स्थानावायवायास्थासस्थाणासोनीचीनवारंतमृषिमारूजायूयातेदिद्युजा
तोधमरद्दंद्योजातौविदृश्वानभाापुनहसरमास्यमवतंक्षेत्रस्यपतिं
क्षेत्रस्यपतिनाक्षेत्रस्यपतेर्मीवहापुनरहियोऽनिध्मःपरेपिवासंसेनवस्
ष्टामिन्द्रोजनाहिरण्यगर्भोयेतेसरस्वौविश्वकर्मासर्वस्यकर्त्ताविश्वकर्मा
विमनोविश्वकर्मन्हविषायमृषुसद्यश्चित्येयामन्योआदधिकाःसवितस्त्रि
रायस्त्वष्टादेवस्त्वष्टावातआवातुप्रत्तित्यमग्निचावेनोवेनतेरयेवेनोसुनीते
ऋतस्यहिप्रत्तद्यावयेप्रजापतेज्ञामुवथैर्मानोहिरेकःसुपर्णःसमस्मिन्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५१ प्तचत्वारिंशत् ॥ ॥ ८ ॥ इति निरुक्ते दशमो ध्यायः ॥ १० ॥ ॐ ॥ श्येनो व्या
ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं
च साकं ॥ अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ आदाय श्येनोऽहर
सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह सहस्रसावमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षा
स्तत्संबंधेनायुतं दक्षिणा इति वा तत्र पुरंधिरजहादमित्रानदानानीति वा मदे सो
मस्य मूरा अमूर इत्यैंद्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतस्तस्मादिंद्रं मन्यंत ओषधिः
सोमः सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वंति बहुलमस्य नैघंटुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधा ५१
न्येन तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥ स्वादिष्ठया मदिष्ठया पव ५१

स्व सोम धारया ॥ इंद्राय पातवे सुतः ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥ अथैषापरा भवति चं
द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥ सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिं ॥ सोमं यं ब्रह्माणो
विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिमिति वृथासु
तमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञं
मथाधिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिमिति यजुःसुतमसोम
माह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चंद्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेव इत्यथैषापरा
भवति चंद्रमसो वै तस्य वा ॥ ४ ॥ यत्त्वा देव प्रपिबंति तत आप्यायसे पुनः ॥
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ यत्त्वा देव प्रपिबंति तत आप्याय

परं [illegible]

सोमस्यरक्षितावायु
५२ सेपुनरितिनाराशंसानभिप्रेत्यपूर्वपक्षःपरपक्षाविति वां वायुःसोमस्यरक्षितावायु
मस्यरक्षितारमाहुसारुचर्यादिसहरणाद्यासमानासंवत्सराणांमासआकृतिःसो
मोरूपविशेषैरोषधिभ्यंदमावाचंद्रमाःश्चायंद्रतिमिचंद्रोमातोन्वांद्रमानस्यिति
वाचंद्रभ्यंदतेःकांतिकर्मणोश्वंदनमित्यप्युस्यभवतिचारुद्रमतिंचसेवापूर्वंचा
रुरुचेर्विपरिसस्यंतस्येषाभवति॥५॥नवोनवोभवतिजायमानोह्नांकेतुरुष
सामेत्यग्रं॥भागंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचंद्रमास्तिरतेदीर्घमायुः॥नवोनवोनवो
तिजायमानइतिपूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याऽह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रमितिपरपक्षांत
मभिप्रेत्यादित्यदैवतोद्वितीयःपादइत्येकेभागंदेवेभ्योविदधात्यायंनित्यर्द्धमा ५२॥

सेज्यामभिप्रेत्यप्रवर्धयतेचंद्रमादीर्घमायुर्मृत्युमोरयतीतिसतोमृतंच्यावयतीति
वांशातबलाक्षोमोरूल्यस्तस्यैषाभवति॥६॥परंमृत्योअनुपरेहिपंथांयस्तेस्व
इतरोदेवयानात॥चक्षुष्मतेशृण्वतेतेब्रवीमिमानःप्रजांरीरिषोमोतवीरान्॥
परंमृत्योध्रुवंमृत्योध्रुवपरेहिमृत्योकथितंतेनमृत्योमृतंच्यावयतेभवतिमृत्यो
मदेवंमुदेवातेषामेषाभवति॥७॥त्वेषमित्थासमरणंशिमीवतोरिंद्राविष्णू
सुतपावामुरुष्यति॥यामर्त्यायप्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरु
ष्यथः॥इतिसानिगमव्याख्याताविश्वानरोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥८॥
प्रवोमहेमंदमानायांधसोर्चाविश्वानरायविश्वाभुवे॥इंद्रस्ययस्यसुमखं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५३ सरोमहि अत्रवैश्वानर्यां चरोदसीसपर्यतः। आर्चंतयूयंस्तुतिंमरुतोधसोन्नास्य
मत्रेमंदमानायमोदमानायस्तूयमानायशब्दाय्य मानायेतिवा विश्वानराय
सर्वं विश्वतायेऽस्ययस्यजीतौसुमहेबलंमरुद्ब्भवणीयंप्रशौन्नर्याच
बलंन्नतंद्यावापृथिव्योवःपरिचरतरतिकमन्यंमध्यमादेवमवक्ष्य
न्त्यस्यैषापराभवति॥९॥उदुज्योतिरमृतंविश्वजन्यंविश्वानरःसविता
शि देवोअश्रेत्॥उदश्रियज्योतिरमृतंसर्वजन्यविश्वानरःसवितादेवइति
धातातेप्रवृत्तानोजीविकामनुमसर्वस्यविधातातस्यैषाभवति॥१०॥
धातादधातुदाशुषेप्राचींजीवातुमक्षितां।वयंदेवस्यधीमहिसुम ५३

तिंसत्यधर्मणः॥धातादधातुदत्तवतेप्रवृद्धांजीविकामनुपक्षीणांवयंदेव
स्यधीमहिसुमतिंकल्याणीमितिसत्यधर्मणोविधाताधात्राव्याख्यातस्त
स्यैषनिपातोभवतिबहुदेवतायामृचि॥११॥सोमस्यराज्ञोवरुणस्यधर्मे
मणिबृहस्पतेरनुमत्याउशर्माणि।तवाहमद्यमघवन्नुपस्तुतौधातर्विधा
तःकलशाँऽअभक्षयमित्येतानिदेवताभिरभिष्टूतःसोमकलशानभ
क्षयमितिकलशाःकस्मात्कलाअस्मिन्छेरतेमात्राःकलिश्चकलाश्चवि
रतेविकीर्णमात्राः॥१२॥अथातोमध्यमस्थानादेवगणास्तेषांमरुतःप्रथ
मागामिनोभवंतिमरुतोमितराविणोवाऽमितरोचिनोवामहद्द्रवंतीतिवातेषामे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५४ षाभवति ॥१३॥ आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ॥
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वंचनै
रिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वैः
पतनैर्वर्षिष्ठेन च नो ऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्या
णप्रज्ञा वा रुद्रा व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥१४॥ आ रुद्रास इन्द्रवन्तः स
जोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन । इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्ण स्म
जे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुविताय कर्म
णे । इयं वो ऽस्मदपि प्रति कामयते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे तृष्ण ५४॥

कृष्यते रुदन्त्युरुदन्यते ऋभव उरु भान्तीति वार्तेन भान्तीति वा ऋतेन भवन्तीति वा
तेषामेषा भवति ॥१५॥ विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृत ॥
त्वमानशुः ॥ सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥
मे कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो ध्याविनो वा मर्तासः सन्तो ऽमृतत्वमानु
शिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्य
न्त धीतिभिः कर्मभिः ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः
पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन तदृ
भवश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेनेह बहूनि दशतयीषु सूक्तानि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प॰ २

वैसादित्य रश्मयो ऽप्र भवउच्यते॥ अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तद्द्येदमृभवो
५५ नानु गच्छथ॥ अगोह्य आदित्यो ऽगूहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्तत्र
नानुगच्छथ॥ अगोह्य आदित्यो ऽगूहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्तत्र
भवथ न तावदिह भवथेत्यंगिरसो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥१६॥
विरूपास इदृषयस्त इद्गंभीरवेपसः॥ ते अंगिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि
जज्ञिरे॥ बहुरूपा ऋषयस्ते गंभीरकर्माणो वा गंभीरप्रज्ञा वा ते ऽंगिरसः पुत्रास्ते
ऽग्नेरधिजज्ञिर इत्यग्निजन्म पितरो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥१७॥
उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः॥ असुं य ईयुरवृ
का ऋतज्ञास्ते नो ऽवंतु पितरो हवेषु॥ उदीरतामवर उदीरतां पर उदी ५५

रतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसंपादिनस्ते सुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अ
नमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु माध्यमिको
यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितॄन्मन्यंते ऽंगिरसो व्याख्याताः पितरो
व्याख्याता भृगवो व्याख्याता अथर्वाणो ऽथनवंतस्थर्वतिश्चरतिकर्मा त
त्प्रतिषेधस्तेषामेषा भवति॥१८॥ अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो
भृगवः सोम्यासः॥ तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम॥
अंगिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वा ऽथर्वाणो भृगवः सोम्याः
सोमसंपादिनस्तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषां भ

४ साधारणा ग॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न

५६ द्रे मंदनीये भाजलवति वाकल्यारो मनस्सिस्यामेतिमाध्यमिको देवगराए
त्तिनेरुक्ता: पितरोरसारव्यानमथाप्यृषयस्तूयं ते ॥१९॥ सूर्यस्येववृक्षे
थो ऽ ज्योतिरषां समुद्रस्येवमहिमागंभीर: ॥ वातस्येवप्रजवोनान्येन
स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवेव: ॥ इति [illegible] य थाअप्याओमोतेस्तेषामेवानि
वै पातोभसेतंज्ञामचि ॥२०॥ स्तुषेय्यंपुरुवर्पसम्भ्वंमिनंतमाप्समाप्यानां ॥ म
सा आदर्षतेशवसासप्तदानून्प्रसाक्षतेप्रतिमानानि भूरि ॥ स्तोतव्यंवुरुरूपं
मुरुभृतमीश्वरतमंमासव्यमासव्यानामादरणातिय: शवसाबलेनसप्त ५६
सत्तृनीतिवासप्तदानवानितिवाप्रसाक्षतेप्रतिमानानिवहूनिसाक्षतिराप्नोति

नी

कर्मी ॥२१॥ अथातोमध्यस्थानास्त्रियस्तासामदिति: प्रथमागामि भवत्स
दितिर्व्याख्यातातस्याएषाभवति ॥२२॥ दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेराजाना
मित्रावरुणाविवाससि ॥ अतूर्तपंथा: पुरुरथोअर्यमासप्तहोताविषुरू
पेषुजन्मसु ॥ दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेकर्मणिराजानौमित्रावरुणौ
परिचरसिविवासति: परिचर्यायां हविष्मां ऽ२आविवासतीसाशास्तेवा
तूर्तपंथाअत्वरमाणपंथाबहुरथोऽर्यमादित्योरिनियच्छति तूहोता स
तासप्तास्मैरश्मयोरसानभिसन्नामयंतिसप्तैनमृषयस्तुवंतितिवा
विषमरूपेषुजन्मसुकर्मसुसूर्यस्यैवादित्योदक्षइत्सादुरादित्समध्येचस्तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५७ तोऽदितिर्द्योक्षायणी अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि इति चेत्तत्कथमुपपद्यते
तत्समानजन्मानौ स्यातामिति पिवाद्देवधर्मेतौ तेरेतरजन्मानौ स्यातामितरेत
रप्रकृती अग्निरप्यदितिरुच्यते तत्स एषाभवति ॥२३॥ यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशो
नागास्त्वमदिते सर्वताता। यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते
स्याम। यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्म
ततिष्वा। आङ् पूर्वात्कर्मैरेनए तः किल्बिषं किल्बिषं सुकृतकर्मतोऽभयं की
र्तिमस्यभिनेत्रीति वा यं भद्रेण शवसा बलेन चोदयासि प्रजावता च राधसा
धनेन ते वयमिह स्यामेति सरमा सरणात्तस्या एषा भवति ॥२४॥ किमिच्छं ५७

ग तीसरमा अस्मान दूरे ह्य ध्वा जगुरिः पराचैः ॥ कास्मे हितिः का परितक्म्यासीत्क
थं रसाया अतरः पयांसि ॥ किमिच्छंती सरमेदं प्रानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जे
ग्मितेः पराचनैरचितः का तस्मा स्य अर्थहितिः सासीत् किं परितकनं परितक्म्या
रात्रिः परितः एनां तक्मेति उष्णनामेतकत इति सततः कथं रसाया अत
रः पयांसीति रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणाः कथं रसानि तान्युदकानीति
वा देवशुनींद्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानं सरस्वतीव्याख्या
तातस्या एषा भवति ॥२५॥ पावकानः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ॥ यज्ञं व
ष्टु धियावसु ॥ पावकानः सरस्वती सन्नेर न्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ सुस्तस्यारणॉधरा भवति ।।२६।। महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।।
धियो विश्वा विराजति ।। महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना
कर्मणा प्रज्ञया वा इमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति वा ।। धेनुर्वि
धीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते वाग्व्याख्याता तस्या एषा भवति
राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।। चतस्र ऊर्जं
।।२७।। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि
क्व स्विदस्याः परमं जगाम ।। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञा
तानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा मदना च तस्याश्चतस्रः प्रदिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि
क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति ५८

परा वा तस्या एषा भवति ।।२८।। देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो
वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ।। देवीं वाचं
मजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च
सा नो मदनमन्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता ।। अनुमती रा
ना केति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः या पूर्वा पौर्णमासी
सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ।। अनुमतिरनुमननात् तस्या ए
षा भवति ।।२९।। अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु
प्रण आयूंषि तारिषः ।। अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुरु अन्नं च नो

५८ पसायधौसंज्ञवर्धयपचनआयेराकारातेर्दनिकर्मणंस्तस्याएषाभवति॥३०॥
राकामहंसुहवांसुष्टुतीहुवेश्रृणोतुनःसुभगाबोधतुत्मना॥सीव्यत्वपः
सूच्याछिद्यमानयाददातुवीरंशतदायमुक्थ्यं॥राकामहंसुहानांसुष्टु
कै स्तोकैर्येभ्ररोतुनःसुभगाबोधत्वात्मनासीव्यत्वपःप्रजननंकर्मसूच्या
छिद्यमानयासूचीसीव्यतेर्ददातुवीरंशतप्रदेमुक्थ्यंर्वक्तव्यप्रशंसंसिनीवा
लीकुहूरितिदेवपत्न्याविति नैरुक्ताअमावास्येइतियाज्ञिकायापूर्वामावास्या
सासिनीवालीयोत्तरासाकुहूरितिविज्ञायतेसिनीवालीसिनमन्नंभवतिसि
नातिभूतानिवालंपर्वतृणोतेस्तस्मिन्नन्नवतीवालिनीवावालेनेवास्यामणु ५८

त्वाच्चंडमाःसेवितव्योभवतीतिवातस्याएषाभवति॥३१॥सिनीवालिपृथुष्टु
केयादेवानामसिस्वसा॥जुषस्वहव्यमाहुतंप्रजांदेविदिदिड्ढिनः॥सिनी
वालिपृथुजघनेसुकःस्त्रापतेःसंघातःपृथुकेशस्तुकेपृथुस्तुकेवायो
लदेवानामसिस्वसास्वसासुअसास्वेषुसीदतीतिवाजुषस्वहव्यमदनंजाजं कु
देविदिड्ढिनःकुहूर्गूहतेःक्वाभूदितिवाक्वसतीतिवाक्वाहुतहविर्जुहोतीतिवाकुहूः
होतीतिवातस्याएषाभवति॥३२॥कुहूमहंसुवृतंविद्मनापसमस्मि
न्यज्ञेसुहवांजोहवीमि॥सानोददातुश्रवणंपितृणांतस्यैतेदेविहविषा
विधेम॥कुहूःहंसुवृतंविदितकर्माणमस्मिन्यज्ञेसुहवांनामाह्वयेसानो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

६० ददातु भ्रवसां पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा तस्यै ते दे विहवि
बाविद्येमेति व्याख्यातं यमी व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥३३॥ अन्यमू
षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षं ॥ तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा त
वाधा कृणुष्व संविदं सुभद्रां ॥ अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वङ्क्ष्यते लि
बुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तव ऽधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां
कल्याणा भद्रां यमी यमं चकमे तां प्रत्याच चक्ष इत्याख्यानं ॥३४॥ उर्वशी
व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥३५॥ विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अ
प्या काम्यानि ॥ जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ ६०

विद्यु दिव या पतन्ती सद्योतन तेहरंती मे अप्या काम्यान्युदकान्यंतरिक्षलोक
स्य यदनूनमयं जायेताद्भ्योध्यपर इति नर्यो मनुष्येभ्यो हितो नरा
पत्यमिति वा सुजातः सुजाततरो ऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः पृथि
वी व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥३६॥ बलित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि
पृथिवि ॥ प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥ सत्यं त्वं पर्वतानां
मेघानां खदनं छेदनं भेदनं बलं मनुष्य धारयसि पृथिवि प्र जिन्वसि
या भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवती तिवेंद्राणी इन्द्रस्य पत्नीं
तस्या एषा भवति ॥३७॥ इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवं ॥ नह्यस्या

६१ अपुरं च पुनर्जरसा मृत्युपत्नी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ इन्द्राणीमासु नारीषु सु
भगामहमश्रवं नह्यस्या अपरामपि समां जरया म्रियते पतिः सर्व
स्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूमः तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥ नाहमिन्द्राणि
रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते । यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मा
दिन्द्र उत्तरः ॥ नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते यस्येदमप्यं हविर इं
प्सु भृतमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तर
स्तमेतद्ब्रूमः गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणो ऽयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादे
व प्रशस्यो भवति तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥ गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्ष ६१

एकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे
व्योमन् ॥ गौरीर्निर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विप
दी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च
नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्य
वने तस्या एषापरा भवति ॥ ४० ॥ तस्याः समुद्रा अधि विक्षरन्ति तेन जीव
न्ति प्रदिशश्चतस्रः । ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवति ॥ तस्याः समुद्रा
अधि विक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्ष
रमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति गौर्व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५०

६२ गौरमीमेदनुवत्सं मिषंतं मूर्धानं हिङ्ङ्कृणोन्मातवाउ। सृक्वाणं घर्ममभिवा
वशाना मिमातिमायुं पयते पयोभिः। गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिषंतमनिमि
षंतं मादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहिंकरोन्मननाय सृक्वाणं सरणं घ
र्मं हरणमभिवावशाना मिमाति मायुं प्यायते पयोभिर्मायुमिवादित्य
मिति वा वाग्एषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिका ध्येनु घ्रयतेर्वा घिनो
तेर्वा तस्या एषा भवति। ४२। उपह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गो
धुगुत दोहदेनां। श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदुषु
वोचं। उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्ये ६२

नां श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु न इत्येष हि क्रोष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा
पयो यजुष्मदेमी द्धो घर्मस्तं सुप्र[illegible] वीमि वाग्एषा माध्यमिका घर्मधु
गिति याज्ञिका अघ्न्याहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वा तस्या एषा भवति।।
४३। सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवंतः स्याम। अद्धि तृ
णमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरंती। सुयवसादिनी भवे गौ
हि भव। येदानीं भगवंतः स्याम[illegible] द्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुद
कमाचरंती तस्या एषापरा भवति।। ४४। हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्स
मिच्छंती मनसाभ्यागात्। दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौ

यं ३

नि० ऊ०

तांप श्यास्त्व स्तिं पंथा अंतरिक्षं तन्निवासी

६३ भोगाय ॥ इतिस्मा निगदव्याख्याता तांप श्यास्त्व स्तिं पंथा अंतरिक्षं तन्निवासी
तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥ स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाम
मेति ॥ सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ स्वस्ति
रेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा
नो अमा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवगोप्त्री देवान्
ति पाया इति देवा एनां गोपायंत्विति वा ॥ आख्याता तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥
अपो षा अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी ॥ नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥ ६
अपासरदुषा अनसः संपिष्टान्मेघाद्बिभ्युषी ॥ नि वायुरनितेरपि वा ॥
१

तां श्यमस्मिं श्यौवरमनित्तेवास्या उ
पमार्थे स्यादनसः ॥ अनः शकटमानद्धमस्मिंश्चीवरम् ॥ अनितेर्वा स्यादुप
जीवनकर्मणः ॥ उपजीवत्येनन्मेघोऽप्यनः ॥ तस्माद्देवयानिरात्रि ॥ स्यः सृषा विषितामि
प्रिमस्तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥ एतदस्या अनः शयेत् सुसंपिष्टं विपाश्या ॥ ५
ससार सीं परावतः ॥ एतदस्या अनः आशेते सुसंपिष्टमितरदिव विपाशि विमु
क्तपाशि ससार उषाः परावतः प्रेरितवतः परागतात् इत्याख्याता तस्या एषा
भवति ॥ ४८ ॥ अग्निमन्ना दृश्यमाना तासमन्नदी विश्वशीवा गरणा
दुर्वशीवा बहुधिवारणाना भूयणेर्वा नामिं भयथ स्तायोः ॥ सिषक्तु नऽऊ जे
स्यपुष्टेः ॥ अग्नि गरवातु न इल्ला विश्वस्य माता सा विश्वस्य माता सा मदन्नि नदी विवे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६४ वैश्वानरी वाग्ददाति सूर्य वैश्वानरी वाक् रुद्धिर्वामरुद्धि वा गणानां अरू प्रतनो नाज अथ यस्य स

अतस्या घोरय नस्यामनुष्येस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा सिवता नो जनस्य पुष्टैर

दसीरुद्रस्य पत्नी तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥ रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमाहु

वामहे । आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ रथं

क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयं प्रमाहयामहे आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीया

न्युदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी ॥ ५० ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

न्त्यनो व्याख्याता आदायस्यादित्यपासोमं मन्यते यत्वा देवनवानन्दः परम

सोत्येषमित्यागवामहेतु रु ज्योतिर्धाता दददातु सोमस्य राज्ञोऽथ अतामध्य ६४

स्थाना देवगणास्त्र्यो विद्युन्मद्भिरारुद्रासौ विद्धि ज्ञामी विरूपा सतेदीरताम वरेंगि

रस्यो नः सूर्यस्येव वसुदेयम् अथातो मध्यस्थाना स्त्रियो दक्षस्य वाय स्मैतं कि मिक्षी

तीपावकानो महो अत्तोऽपि द्यावदतो देवीवाचम जिदनुमतै राका महसिनी वालि

कुहूमहमन्यमपूर्वणी विद्युनं बल्लिस्थे द्राणी नाहमिन्द्राणि गोरीर्मिमाय तस्याः

समुद्रा गोरमी मेडुपक्ष्यये सं यवसा डिहीए वती स्वच लि रिध्यपोषा एतदस्या अ

मिनइला ॥ रथं नु पंवाश्रद्धा ॥ ७ ॥ ॥ इति निरुक्ते एकादशोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ११ ॥

अथातो द्युस्थाना देवतास्तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतोऽश्विनौ य

द्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्का व

६५ ग्निनो धावापृथिव्या वियेकैरोरात्रा विस्येकैस्सूर्यो चंद्रमसा विसेकैरो
जानो पुराणकृता वियेति रुासिकोस्तयो: कालेऊ र्द्धमर्द्धरात्रो ग्रिका
त्री मावस्यानु विष्टे नमनु तमो मा मो हिमध्यमो ज्योति भगआदि
त्यस्तयोरषा भवती ॥१॥ वसाति षुस्म चरथो सितो पत्वा विव ॥ कु
दस्म ग्निनायुवंम भिद्रवौ ऽ अंगच्छती ॥ इति सानि गादमाख्याती वि
साति षुस्म चरथो वसातथ्यारातयो वसीते स्मा इतरौ तरातयो व स्वे वा व
रुतवा सितो पत्वा विव ॥ अपत्याद्वतरु पी सुरातृयो स्तयो समान काल
यो समानकर्मतो: सेस्तु नभायोर सीस्तव नेषा भवति वासासा म्या ६५

तां
उच्यते उषः पुनस्तावान्यइति तयोरषापरा भवती ॥२॥ इहेहं जातासमवात्री
मरपसा तन्वा ३ नाममिः स्वेः ॥ जिह्नुर्वामन्य: सुमखस्य सूरिर्दिवो ऽ अन्य: सुभगः
पुत्रऊहे ॥ इहचेह च जातो सेस्तुये तेपाप मालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जि
ह्णुर्वामन्य: सुमह तोबलस्येरयिता मध्यमो दिवोन्य: सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यस्त
परा योरेषाभवती ॥३॥ प्रातर्युजाविबोधयाश्चिनावेहगच्छती ॥ अस्य सोमस्य पीत
ये ॥ प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विना विहागच्छतां मस्य सोमस्य पानाय तयोर
षापरा भवती ॥४॥ प्रातर्यजध्वमश्विनो हिनोतनसायमस्तिदेवया अजुष्टं
उता न्यो अस्य यजन्तिविचावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ प्रातर्यजध्वम

पूर्वं सूर्योदयात् प्रमितं तस्य कालः पूर्वाह्णस्य मध्ये ज्योतिः उषस्तु प्रथमं ततस्तस्याः प्रजायते ॥ विचा
श्विनेऽभिहितं तनसायमस्तिस्वेज्याल उपुष्टमेतद्दप्यन्योऽस्म्यघजते विचा
श्विनेप्रहितां तनसायमस्ति रुवे ज्याः कालः सूर्योदयपर्यन्तस्ते
वः पूर्वः पूर्वीयजमानो वननीयोऽन्यन्यपि त्वतं मस्तयोः कालः ॥ सूर्योदयपर्यंतस्ते
वः पूर्वः स्वे वीयजमानोवन्नीयान्चनपि तृतीमस्तयोः कालः सू र्योदयपर्यंतस्तं
६६ स्मिन्नन्यादेवता उपलक्षणावष्टः कौतिकर्मेराउ छत्तेरित्तरामाध्यमिकात
स्यारषा भवति ॥ ५ ॥ उषस्तच्चित्रमाभराऽस्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च त
नयं च धामहे ॥ उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति ये
नपुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषा परा भवति ॥ ६ ॥ एता उ त्या उषसः केतु
मक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः ॥
तिगावो सरुषीर्यन्ति मातरः ॥ एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या ६८

रवस्य जनार्थे बहुवचनं स्यात् पूर्वे अर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना ॥ निष्कृण्वा
ना आयुधानीव धृष्णवः निरित्येष समित्येतस्य स्थाने एमीदिषां निष्कृतेजा रिणी
वेत्यपि निगमो भवति ॥ प्रतियन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनात् मातरो भासो
निर्मात्र्यः सूर्यस्य पत्नी वोवा निस्त्वरकालमिति तस्या एषा भवति ॥
७ ॥ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ॥ आरोह सूर्ये
अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ सुकाशनं शाल्मलं सा
र्वरूपमपि वा पमार्थे स्यात् सुकिंशुकमिव शाल्मलिमिति किंशुकं क्रंशतेः
प्रकाशयतिकर्मणः शाल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा आरोह सूर्ये अमृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६

६१ स्म लोकमुदक स्यसुखंपसेवरुतुंकुरु श्वसवितासूर्यांजायैसोमायराज्ञेप्रजो
पतयेवेतिवभ्रास्मर्णीवृषाकपायीवृषाकपेः पत्न्यैषवानिसृष्टकालतमा
तस्यारुणाभवति॥ ८॥ वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रआदुसुस्नुषे॥ घसत्तइंद्रउक्ष
णः प्रियंकाचिकरंहविर्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥ वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रेमध्य
मेनसुस्नुषेमाध्यमिकयावाचा स्नुषासाधुसादिनीतिवासाधुसानिनीति
वास्वपसंतत्सनोतीतिवाप्राश्नातुतइंद्रउक्षणः एतान्माध्यमकान्संस्त्या
यानुक्षरणादुक्षणतेर्वृद्धिकर्मणउक्षंत्युदकेनेतिवाप्रियंकुरुष्वसुखाचयकरं
हविःसुखकरंहविः सर्वस्मादयइंद्रउत्तरस्तमेतद्ब्रूमआदित्यंसरण्यूः सरण्यास्तस्या ६

रषाभवति॥ ९॥ अपागूहन्नमृतामर्त्येभ्यः कृत्वीसवर्णामददुर्विवस्वते। उता
श्विनावभरद्यत्तदासीदजहादुद्वामिथुनासरण्यूः॥ अपागूहन्नमृतां
मर्त्येभ्यः कृत्वीसवर्णामददुर्विवस्वतेप्याश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद्वो
मिथुनोसरण्यूर्मध्यमंचमाध्यमिकांचवाचमितिनैरुक्तायमंचयमींचे
त्यैतिहासिकास्तत्रेतिहासमाचक्षतेत्वाष्ट्रीसरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्य
मौमिथुनौजनयांचकारसासवर्णामन्यांप्रतिनिधायाश्वंरूपंकृत्वाप्रदु
द्राव सविवस्वानादित्यआश्वमेवरूपंकृत्वातामनुसृत्यसंबभूवततोश्वि
नौजज्ञातेसवर्णायांमनुस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥ १०॥ वेदुहि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नो

६८ त्रेवरु तुं दूत्यो ती ती दं विश्वं भुवनं समेति। ययमस्यां मा तापर्युत्थिमो नामुरो जाया
विवेस्चतोन भात्रा। य ष्टारद्दिति तुवरुनं करोतीती दं विश्वं भुवनं समेती मानि च
सर्वाणि भूतान्यभिसमायाछंति यमस्यमा तापर्युत्थिमा नामरुतो जायां
वस्चतो नाना रोरात्रिरादि सस्याँ दिसाेद यंत छीयते ॥ ११ ॥ सविता व्याख्या
तं स्तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्का कीरणरश्मि भवति तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥
विश्वारूपाणि प्रति मुंचते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे। विनाकमरव्य
सविता वरेण्यो नुप्रयाणमुषसो विराजतीति ॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रति मुं
चते मेधावी कविः क्रांतदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्य ६८

त्र चतुष्पाद्भ्य श्चावि पश्यन् नाकं सविता वरणीयः प्रयाणमनूषसो वि
राजतीत्य धोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मा त्सामान्या
दित्य धस्ताद्धेलायां तमो भवत्य तस्मात्सामान्या दधस्ताद्रा मोर्ध्व
स्तात्कृष्णः कस्मात्सामान्यादिति निविचान रामामुपयोगामारभत ५
घोषयतन यमायेति कृष्णजातीयेतस्मात्सामान्यादिति कालकानुवाक्ये परी
त्येति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादिति कालकः प्रा
तरुकवाको शब्दानुकरणं वचरुत रभि गो व्याख्यातं स्तस्य कालः प्रा
गुत्सर्पणं तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ प्रात्रजितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts.

६९ तर्पो विघृत्तौ॥ आ र्णो ह्विषं मन्यमानस्तुरश्वि जाय। चैधीमर्गां प्रक्षीसा॥
हे। प्रतर्निर्तिस्भ्रसुत्रंक्रयमेवपं पुत्रम दितेयौ विधा रायितौ सर्वस्य॥
धं ह्विषं मन्यमान आ च्यानु इरिद्रे स्तुराश्वि तुरस्येति यमनाम ततरत्तं
वोचरते वाहिरयात्नु रां गतिर्म मेरा ता विधं मा भक्षी साह्यं घोभर।
इसो। कुरनुतस्तोनद्दरयते प्रा श्रोत्रमस्याद्धि रही निर्जघाने तिच
श्रा स्न्दो जनं भगोगछत्ता। निवाजनंगछसादिसउदयेन सूर्यः सत्तौ
वा सुवते वा स्वीयति वा तस्यैषा भवति॥ १४॥ उदु सं जातवेदसं देवं वा
वासुवते वा स्वीयति वा तस्यैषा भवति। उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः सर्वं वा ६९
ति केतवः॥ दृशे विश्वाय सूर्यं॥ उदूहंति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वं वा

त्ता नांदत्रो नाय सूर्यमिति कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्तस्यैषा परा भवति॥
१५॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः॥ आप्रा द्या
वापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च॥ चायनीयं देवानां
मुद्गामदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद्यावापृथिव्यौ चा
ंतरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जंगमस्य च स्थावरस्य चाथ यदृश्मि
घोषं पुष्यति तत्सूषा भवति तस्यैषा भवति॥ १६॥ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते
अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि॥ विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते
पूषन्निह रातिरस्तु॥ शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं
ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७० वन्भाजनवतीतिपूषन्निरुद्दाविरस्तुतस्यैषापराभवति।।१७।।पृथस्पेथः परिप
तिवचस्याकामेनकृतोऽभ्यानलकं।।सनोरासछुरुधश्चंद्राग्राधियंधिय
सीषधात्रिप्रपूषा।।पथस्पथोधिपतिंवचनेनकामेनकृतोभ्यानलकमभ्या
पत्नोर्कमितिवासनोस्दातुचायनीयाग्राणिधनानिकर्मकमचनःग्रसाध
यतुपूर्षेत्यथयद्विषितोभवतितद्विष्णुर्भवतिविष्णुर्विशतेर्वाव्यश्नोतेर्वा
स्यैषाभवति।।१८।।इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं।।समूळ्हमस्यपांसु
रे।।यदिदंकिंचतद्विक्रमतेविष्णुस्त्रिधानिधत्तेपदंत्रेधाभावायपृथिव्याम ७०
न्तरिक्षेदिवीतिशाकपूणिःसमारोहणेविष्णुपदेगयशिरसीत्यौर्णनाभः।।स

मूळ्हमस्यपांसुरेप्यायनंतरिक्षेपदंनदृश्यतेपिवोपमार्थेस्यात्समूळ्हमस्यपां
सुलइवपदंनदृश्यतइतिपांसवःपादैःसूयन्तइतिवापन्नाःशेरतइतिवापंस
नीयाभवंतीतिवा।।१९।।विश्वानरोव्याख्यातस्तस्यैषनिपातोभवत्यैन्द्र्यामृ
चि।।२०।।विश्वानरस्यवस्पतिमनानतस्यशवसः।।एवैश्चचर्षणीनामूती
हुवेरथानां।।विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्यशवसोमहतोबलस्यैवैश्च
कामेरयनैरवनेवांचर्षणीनांमनुष्याणामूत्याचपथारथानामिंद्रमम
स्मिन्यज्ञेह्वयामिवरुणोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति।।२१।।येनापावकच
क्षसाभुरण्यंतंजनांअनु।।त्वंवरुणपश्यसि।।भुरण्यतिःश्वेषनामभुरण्युः

७१ शकुनिर्भूरिमधानं नयति स्वर्गस्य टोकस्यापि वोल्हौ तत्संपातं भुरण्यु
रनेन पावकस्यानेन ॥ भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ तं तेवयैस्तु
म इतिं वा वयशेषोपि वो तरस्यौं ॥२२॥ येना पावकचक्षसा भुरण्यंतं जनां अ
नु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ विद्यामेषि रजस्पृथ्वह मिमानो अक्तुभिः ॥ पश्यञ्जा
न्मानि सूर्य ॥ व्येषि द्यां रजस्पृथुमहांतं लोकं महानि च भिमानो रक्तु
न्मा निसूर्यं ॥ येन नीरात्रिभिः सह पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्यापि वा सर्वस्य ॥२३॥ येनो
पावकचक्षसा भुरण्यंतं जनां अनु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ प्रत्यङ्देवानां विशः
प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् ॥ प्रत्यङ्विश्वं स्वर्दृशे ॥ प्रत्यङ्ङु देसर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङ्
देषिमानुषान् ॥ प्रत्यङ्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ७१

येनो
दं ज्योतिरुच्यते प्रत्यङ्ङु देसर्वमाभिविपश्यसि सिपि वैतस्यामेवौं ॥२४॥ येनो
पावकचक्षसा भुरण्यंतं जनां अनु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ तेन नो जनानाभि
विपश्यसि केशी केशा रश्मयस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वीत
केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ केशीविषं केशी विभर्ति रोदसी ॥ केशीवि
श्वेषा भवति ॥२५॥ केश्यग्निं केशी विषं केशी विभर्ति सूर्यकनाम विश्व
थ्वस्य द्रष्टा केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ केश्यग्निं च विषं च विषमित्युदकनाम विश्व
तो विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्यैतिसर्वस्य वासे च तेद्यावापृथिव्यौ च धारयति
केशी दं सर्वमिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमाहाथाप्येते
इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमस्तेषामेषा साधारणा

७२ भवति॥२६॥त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषां॥ विश्वमेको
अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं॥ त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते का
लेकाले अभिविपश्यंति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेको
भिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य ददृशे न रूपं मध्यमस्याथ यद्रश्मि
भिरभिप्रकंपयन्नेति तद्दृषा कपिर्भवति रेषा कंपनः स्तस्यैषा भवति॥२७॥ पु
नरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै। य एष स्वप्ननंशनोस्तमेषि पथा पुनर्वि
श्वस्मादिंद्र उत्तरः॥ पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य
एषः स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सोस्तमेषि पथा पुनः सर्वस्मा ७२

दिंद्र उत्तरस्तमेतद्दृषाकपे आदित्यमेवाभ्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥२८॥ यस्मिन्वृ
क्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः॥ अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनुवेनति॥
यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतः क्षयेवाऽपिवापमार्यस्यादि सुपलाश इति
रश्मीन्वृक्षः सुपलाशः पलाशानि देवैः संगच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः
सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेताजएकपादजन एकः पाद एके
न पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वै कोस्य पाद इति वा एकं पादं नोत्खिदति
स पिनिगमो भवति तस्यैष निपातो भवति विश्वेदेव्यामृचि॥२९॥ पावीरवी कन्या
चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात्॥ ज्ञाभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं
गृणते शर्म यंसत्॥

त्वौभवतिय द्विपुनातिकार्यंतद्व स्पवीर

मे सरस्वतीसुहृध्वीभिः पुरंध्यापविः त्वा्ध्योभवतिय द्विपुनातिकार्यंतद्व स्पवीर
सरस्वतीसुहृध्वीभिः पुरंध्यापविः ...मोभवतिंतद्व
७३ मासुधंतद्धानिङ्ः पवीरवान्।। अतितस्त्वौपवीरवानिंसपिनिामोभवतितद्ध
वतावाकूपावीरवीपावीरवीचदिव्यावींतन्यतुस्त निव्रावाचोन्यस्यअजभ्वे
कपाद्दिवोधारयितासिंधुभ्वापभ्वसमुद्रियाभ्वसर्वेचदवाःसरस्वतीचस
स्पुरंध्यास्तुसाप्रयुक्तानिधीनिःकर्माभिर्युक्तानिभ्रण्वंतुवचनानीमानी
तिंपृथिवीव्याख्याताताःस्याएषनिपातोभवंस्यैडाम्न्यामृचि।।३०।। यदिंद्रा
ग्नीपरमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यामवमस्यामुतस्थः।। अतःपरिवृजपाादाहृप
तमथासोमस्यपिबतंसुतस्य।। इतिसानिगदव्याख्यातासमुद्रोव्याख्यातस्तस्य ७३

षनिपातोभवतिपावमान्यामृचि।।३१।। पवित्रंतःपरिवाचमासतेपितैषांप्रत्नो
अभिरक्षतिव्रतं।। मरुःसमुद्रंवरुणास्तिरोदधेधीराइछेकुर्धरुणेष्वारभं।। पवि
त्रवंतोरश्मिवंतोमाध्यमिकाइवाणाःपर्यासतेमाध्यमिकांवाचंपितैषांप्रत्नः
पुराणोभिरक्षतिव्रतंकर्ममरुःसमुद्रंवरुणास्तिरोंतदधौसभधीराःशक्नुवं
तिंधरुणेष्वदकेषुकर्मणाआरंभमारब्धुमजएकपाद्व्याख्याताःपृथिवीव्या
ख्यातासमुद्रोव्याख्यातस्तेषामेषनिपातोनेवसपरस्यांबहुदेवतायामृचि।।३२।।
उतनोहिर्बुध्न्यःश्रृणोतुजएकपात्पृथिवीसमुद्रः।। विश्वेदेवाऋतावृधोहुवा
नाःस्तुतामंत्राःकविशस्ताअवंतु।। अपिचनोहिर्बुध्न्यःश्रृणोतुजएकपात्पृथिवी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भ्योवायज्ञरधो वाहूयमानामृ गैः स्तुताम नाः कनिन्द्रा
७४ नं समुद्र भ्वस वैचदेवाः स्तु सर घो वायज्ञरधो वाहूयमानाम गैः स्तु ताम नाः कनिन्द्रा नं समुद्र भ्व सवैचदेवाः स्तु सर
स्ता अवंतु मे धा विरास्तादृ ध्य ङ प्रस्तो ध्यान मि तिवा पूसा नमस्मि ध्यानमि
तिवा ऽथ वा व्याख्याता मनु मंन नां तेषामेष निपातो भवसेडाम चि ॥३३॥ याम
थे वा मनु ष्पिता दृ ध्य ङ धियम त ॥ तस्मि ब्रह्माणि पूर्व थेडउ वथा समग मता
चेन्न नुसु राज्ये ॥ याम थर्वा चेम नुभ्र पिता मान वो नोंद ध्य ङ धियमत निषत्त तास्मि
न्ब ला गिकमा ॥ तापू वें डउ कृथा निचसीग छं तामर्च न्यो न पास्तस्चाराज्ये ॥३४॥
अर्था तो घुस्थानादेवगणास्तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवंसो दित्या व्या
ती स्व्यास्तेषामेषा भवति ॥३५॥ इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जु ७४

॥

ह्वोत्नु तुमि ॥ शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तु वि जातो वरुणो दक्षो अंशः ॥
होतुरमि ॥ शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तु वि जातो वरुणो दक्षो अंशः इति ह्व
घृतस्नूः घृतप्रस्ना विन्यो घृतप्रस्ना विण्यो घृतसानि न्यो घृतसारि दाय इति वा इ
तीरादित्येभ्यो ज्विरं जुका जुद्दोमि चिरं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मि
त्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणो रा राश्चा रो रुं [illegible] ना
त्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुण्ना ॥३६॥ सप्त ऋषयः
व्याख्यातः स प्तऋषयो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥३६॥ सप्त ऋषयः
प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं ॥ सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र
जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिता शरीरे षडि
यआदित्यैः सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं सीव सारभप्रमा [illegible] तः सप्तापनास्तत्रै
१ घं२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

म॰

७५ स्वपतो लोकोमस्तमित मादित्यं प्रतितत्र जागरतोस्त्वं ओसत्रसदौ चदेवौ गा घाति
दिसा विंसधिदेवतमथाध्या स्मंसप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्तलिंद्रियाणि
दिसा विंसधिदेवतमप्रमादं शरीरमप्रमाद्यं तिसप्तापना
विधास सम्यास्मुनि सप्तरक्षं तिसदमप्रमादं शरीरमप्रमाद्यं तिसप्तापनां जागरतोस्वप्न ओसत्र
नीमान्येवस्वपतो लोकमस्तमितमा स्मानं पं तितत्र जागरतो स्वप्न ओसत्र
सदौ च देवौ सा शश्वास्मा तेनु सश्वौ सात्मगतिमाच ष्टैतेषामेषापराभवति॥
३७॥ तिर्यग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं॥ अत्रास
त ऋषयः सप्त तस्यासते वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति॥ तिर्यग्बिलश्चमसऊर्ध्वबु
ध्न ऊर्ध्वबोधनो वायस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्तसहादि ७५॥

सरश्चमयो यं अस्य गोपामद्रुतोवभूवुरिसाधिदैवतमथाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्च
मसऊर्ध्वबुध्न ऊर्ध्वबोधनो वाम स्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः
सप्तसहेंद्रियाणि योन्यस्य गोप्तृणि मद्रुतोवभूवुरि सात्मगतिमाचष्टे देवा
न्यारव्यातौ स्तेषामेषाभवति॥ ३८॥ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां
रातिरभिनो निवर्ततां॥ देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवान आयुः प्रतिरंतु
जीवसे॥ देवानां वयं कल्याणपीमतौ ऋजुगामिनामृतुगामिनामितिवौदे
वानां दानमभिनो निवर्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्र
वर्धयंतु चिरं जीवनाय विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तेषामेषाभवति॥ ३९॥ ॐमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७६ सश्वर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगात ॥ दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ अवितारो वकनीया
वामनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागछत दत्तवंतो दत्तवंतः सुतमिति तदेतदेकमेव
वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशातयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्था
नेयुज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपूणिरनत्यंतगतस्त्वेष उद्देशो भवति
बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिंगाः ॥ भूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिंगमभि
तष्टीयं सूक्तमेकलिंगं ॥ साध्या देवाः साधनात्तेषामेषा भवति ॥४०॥ यज्ञेन
यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासंन् ॥ ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पू
र्वे साध्याः संति देवाः ॥ यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा अग्निनाग्निमयजंत देवा अग्निः ७६

पशुरासीत्तमालभंत तेनायजंतेति च ब्राह्मणं तानि धर्माणि प्रथमान्यासंन्
ते ह नाकं महिमानः समसेवंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः साधना द्युस्थानो देवग
णा इति नैरुक्ताः पूर्वं देवयुगमित्याख्यानं वसवो यद्विवसते सर्वमग्निर्वसुभिर्वा
सव इति समाख्या तस्मात्पृथिवीस्थाना इंद्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मा
न्मध्यस्थाना वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तस्माद्द्युस्थानास्तेषामेषा भवति ॥
॥४१॥ सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः ॥ जक्षिवांसः
पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥ स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्य
कर्म य आगछत सवनानीमानि जुषाणाः खादितवंतः पीतवंतश्च सर्वेऽस्मासु धत्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७

वसवोवस्व नितेषामेषापराभवति॥४२॥जम्प्याअत्रवसवोरे तद्देवाऽरावृंतिरि॥
क्षेमजेयंतभुम्त्राः अर्वाकूपथउरुज्रयः कृणुध्वंम्त्रोतोदूतस्यजग्मुषोनोअस्य॥
जम्प्याअत्रवसवोरमंतदेवाज्माएथिवीतस्याभवाउरोचौनरिक्षेमजेयंतगामे
जम्प्याअत्रवसवोरमंतदेवाज्माएथिवीतस्याभवाउरोचौनरिक्षेमजेयंतगामे ।
यंतंभुम्त्राःरोमानोअर्वाचरनानपथोबकुजनाःकुरुध्वम्रणुतस्तेजग्मुस्य ४
यंतंभुम्त्राःरोमानोअर्वाचरनानपथोबकुजनाःकुरुध्वम्रणुतस्तेजग्मुस्य
बोनोस्याग्नेवोजिनोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति॥४३॥त्वांनोतंनुवाजिनो
रुबेषुदेवतोतामितद्रवःस्वर्काः॥जंभयंतोहिंरकंरथ्योसोसनेम्यस्मघुयप
व्रभमीवाः॥सुरवानोभवंतुवाजिनाकानेषुदेवतातोयप्तमितद्रवःस्वर्काः
स्वंचनाइतिवास्वर्चनारतिवास्वर्चिषइतिवाजंभयंतोहिंचरकंचरथ्योसिर्चाथिसि
स्वंचनाइतिवास्वर्चनारतिवास्वर्चिषइतिवाजंभयंतोहिंचरकंचरथ्यो ७७

प्रमस्मद्यावयंत्वमीवाद्देवाश्चाइतिवादेवपत्न्योदेवानांपत्न्योभत्तासामेषाभवति॥
४४॥देवानांपत्नीरुशतीरवंतुनःप्रावंतुनस्तुजयेवाजसातये॥याःपार्थिवा
सोयाअपामपिव्रतेतानोदेवीःसुहवाःशर्मयच्छत॥देवानांपत्न्यउशतीरवंतु
नःप्रावंतुनस्तुजयेपत्यजननायचौनसंस्पननायचैयाःपार्थिवासोयाअ
पामपिव्रतेकर्मणितानोदेव्यःसुहवाःशर्मयच्छंतुशरणतासामेषापराभ
वति॥४५॥उतग्नाव्यंतुदेवपत्नीरिंद्राण्यग्नाय्यश्विनीराट्॥आरोदसी
वरुणानीशृणोतुव्यंतुदेवीर्यऋतुर्जनीनां॥अपिचग्नाव्यंतुदेवपत्न्यःइं
द्राणीइंद्रस्यपत्न्यग्नायीअग्नेःपत्न्यश्विन्यश्विनोःपत्नीराट्राजतेरोदसी

७८ इस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यं तु देव्यः कामयंतां पत्र ऋतुः काले जायानी
इस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यं तु देव्यः कामयंतां पत्र ऋतुः काले जायानी
यत्र ऋतुः काले जायानी ॥ ४६ ॥ ७ ॥ अथातो द्युस्थाना वसातिषु स्मैह हडा
तीर्या तेषु जाजो ड तमं ज धीसु पस्ता वि जरे ताउ शा सुकिं भुनी वृषाकपाय्य पा
गृह स्त्व छाद हि त्रैस विता विश्वाय पाणि गा तेजित मुद्द यं नि त्रै भुक्ते पप्रस्य
थ इंद्र विष्णु विश्वानरो व्याख्यातो विश्वानरस्य येना पाव कं तिच तु र्क केभ्य ति
त्रयः केत्रो नः पुनरे हि यस्मिन्व्रश्चे पावीरवी पर्दिङ्ग ग्नापवित्रवतः उत नो दि
र्यमि थर्वा थातो द्युस्थाना देवगणा इमा गिरः सप्त ऋषयः स्त्रियं इदं देवानां पत्नी
नद्योमा सोय ज्ञेन सुगा वोद्दे वा ज्म पासु ग्ना नो भव तु देवानां पत्नी रुत ना
व्यं तु णद्व त्वारिंशत्तो ॥ ० ॥ इति निरुक्ते द्वादशोध्यायः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥ ७८

शि. हा.

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते अपि वा संप्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्याद्देवतायाः
सोऽग्निमेव प्रथममाहं च मानि घुभिस्त्वमा शुशुचाना तिलस थै तस्मिन्स्थ
तेन हि त्वद्दारे निमिष श्च्नने त्रा इति वरुणस्यार्थे पे इंद्रस्य ॥ १ ॥ यद्द्याव इं
द्र ते शतं शतं भूमी रुत स्युः ॥ न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥
यदि त इंद्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युः न त्वा वज्रिन्सहस्रमपि
पि सूर्या न द्यावापृथिवी अप्यश्नुवीतामिति सर्वे षा दिशस्य ॥ २ ॥ यदु
दंचो वृषाकपे गृहमिंद्राजगंतन ॥ क्व स्य पुल्वघो मृगः कमगं जनयोपनो
दंचो वृषाकपे गृहमिंद्राजगमत क्व स्य पुल्वघो
विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ यदुदंचो वृषाकपे गृहमिंद्राजगमत क्व स्य पुल्वघो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७९

म्रगाँ:कुसनकीदीम्रगौम्रगोमाष्टैर्गातिकभेरा:कमगामदृ२ जनयोपनैःसर्व
दा स्माद्यैं इंद्रउत्तरस्तमेतद्रुमआदिसमथेषादिसरस्मोनो॥३॥विदिसा
रस्रक्ष्ता तनें इंद्रवमंमंसतत।यत्रामदहृषाकंपिरयःपुष्टेषुमत्सस्रवा।विश्वंस्मा
त दिंद्रउत्तरः॥व्यस्रक्षाहिप्रसवायैनचइंद्रवममंसातंयत्रामाघहृषाकपिर
र्यइंश्वरःपुष्टेषुपोषेषुमत्सस्रवामनसारवामदनसरवायेनःसरवायस्ते
सेहेतिवासर्वस्माद्यइंद्रउत्तरस्तमेतद्रुमआदिसमथेषाश्चिनो:॥४॥स्रण्ये
वजमेरीतुफरीत्रुनैतोशेवंतुफरीपर्फुरीको॥तदृन्युजेबुजमेनामदेरू तामो
जरायुचजरमरायु॥स्रण्यनेतिद्विविधास्त्रिभवतिमत्तोचइतान्वन
७९

आश्चिनोचापिभत्तोरौंजर्भरीभर्तारावित्सर्थेस्तुर्फरीतुरहतारौनैतोशेवंतु
र्फरीपर्फुरीका।नितोत्रास्यापसनैतोशौंनैतोशोववतुर्फरीक्षिप्रहंतारो॥
तुदृन्युजेबुजेमनामदेरू।उदन्यजेवस्रुदकजेइवनेसामुद्रेचांद्रमसेवा र॰
जेमनेजयमनेजेमनामदेरू।तामेजरायुजरमरायुएतज्जरायुजेर
रारशारदमजीतोमंथेषासोमस्य॥५॥तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यां
धेसः॥तरत्समंदीधावति॥तरतिसपापंसर्वंमंदीयस्तोतिधावतिगच्छत्य
धोगतिंधारासुतस्यांधेसः।धारयाभिषुतस्यसोमस्यामंत्रपूतस्यवा
चासुतस्यौश्रेषायज्ञस्य।६॥चत्वारिश्रृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हस्तासो अस्य ॥ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां२ आविवेश ॥ चत्वारि शृंगे
ति वेदा वा एत उक्ता स्त्रयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये
सप्त हस्तासः सप्त छंदांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरव
ति रोरवणमस्य सवनक्रमेणर्ग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसंति य
जुर्भिर्यजंति सामभिः स्तुवंति महो देव इत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्यां आविवे
श इत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥७॥ स्वर्यंतो
नापेक्षंत आ द्यां रोहंति रोदसी ॥ यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर ॥ स्वर्ग
च्छंतो नापेक्षंते आ द्यां रोहंति रोदसी ॥ तवंतमीक्षंत इमिति आ द्यां रोहंति रोदसी ॥
छंतइ जानाना नेक्षंते तमुमेव लोकौ ८०

यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इत्येषा वाचः प्रवल्हितेवा
॥८॥ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ गुहा त्री
णि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि प
दानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयंते गु
हा गूहते स्तुरीयं त्वरंते: कतमानि तानि चत्वारि पदानि ओंकारो महाव्याहृतय ॥
श्चेत्यार्षं नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः मंत्रः कल्पो ब्राह्मणं
चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारि
कीति नैरुक्ताः सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८१ कीयेकैंपभुसुतृ सावेषुम्रणो घौत्मनि चे सात्मप्रवादा जथापि ब्राह्मणो भव
ति सा वो बाकु स्तष्टा चतुर्द्धा व्यभवत् देष्वेव लोकेषु त्रीणि तुरियं मतो पभुषु
तुरियं प्राण तिव्या सा न्नौ सा रथंतरं यीतारे क्षे सा वायौ सा वामदेव्यं यादि
विसौ दिवि सा वृहति सास्तन यित्नावथ पशुषु तनोयावाग त्यारेष्यत ती
ब्राह्मणे सा ब्रह्म सुस्त स्मा ब्राह्मणाख मयी वाचं वदंती या च देवानां यां च मनुष्या
णां मि स्पृष्टैषा क्षरस्य ॥ ९ ॥ ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे
नि षेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ऋचो ८१
अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन् देवा आधि निषण्णाः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋ

चा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति कतमत्तदेतदक्षरं
ओमिति सैषा वागिति शाकपूणिर्ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयते नानादेवतेषु च
मंत्रेषु तत्क्षवा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रति प्रतीति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥ आदित्य
इति पुत्रः शाकपूणेरेष भो भवति यदेनमर्चंति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य य
दन्यन्मंत्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यंते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्य
धिदैवतमथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चंति प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रिया
णि तस्य यदविनाशि धर्मं तदक्षरं भवति इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यंते यान्यस्मि
न्नात्मन्येकं भवंतीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥ अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्ष

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८२ रिभवतिवाचोक्तइतिवाँश्चोमानस्यीजनांतप्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिसर्मं
मीत्राथचिंताम्यरो भ्यूव्हो पिभ्रुतिनोपितके तोन तु दृथ स्केनमंत्रानिर्वर्त्याः
प्रकरसानारवतुनिर्वृत्ते मानस्येषुप्रसक्षमस्य न्तरेतपसोवापारोवपर्वि
स्तुतुरवलुवेदित्रेषु न्यया विद्यः प्रत्यस्योनवतीस्तत्पुरस्तात्मनुष्यावारे
षिष्क्रामस्तुदेवानब्रुवन्कोनऋषिर्नेविष्यतीतितेभ्यऋषिरतंतर्कम्‌षि
प्रायच्छन्मीत्रार्थचिंताम्यूहरूसम्यूलंतस्मायद्देवकिंचानूचानोभ्यूहसोर्ष
तद्भवति ॥१२॥ हृदात्तष्टेषुमनसोजवेषुयद्ब्राह्मणाःसंयजंतेसरवायः॥
अत्राहत्वंविजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणोविचरंत्युत्वे॥ हृदातष्टेषुतमनसा ८२

तान्निष्ठोभूतात्मासोभिभूतप्रकृतिरिसेकेतेक्षेत्रेतद्ज्ञानांक्षेत्रज्ञमनुप्राप्यनिरा
त्मजांमथैषमहानात्मोतिविधो भवतिसत्वंरजस्तमइतिससंतुमध्येविभु
रुतिष्ठत्संमितोरजस्तमसीइतिकामद्वेषस्तमइत्सविज्ञातस्याविरुद्धतावि
भूतिंकुर्वतःक्षेत्रज्ञपृथक्कायकल्पतेप्रतिनातिलिंगामहानात्मातमोलिं रा५
गोविद्याप्रकाशलिंगांस्तमोपिनिश्चयलिंगआकाशः॥१६॥ आकाशगुणःशब्द
आकाशाद्वायुर्द्विगुणःस्पर्शेनवायोर्ज्योतिस्त्रिगुणंरूपेणज्योतिषआपश्च
तुर्गुणारसेनाद्भ्यःपृथिवीपंचगुणागंधेनपृथिव्याभूतग्रामस्थावरजंगमा
स्तादेतदहरहर्गसरुत्रीजागर्तितस्यांतेसुषुप्स्यंतंगानिप्रसारयति भूतग्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८४ मांपृथिवीमपियांतिष्ठति अप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा गतिं गतिर्भा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिं तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्तेते स कालस्तस्यै तदहर्भवति युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जना इति ॥१७॥ तं परिवर्तमानमन्योऽनुप्रवर्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदं पावकमनुभूते बुद्धिरोणवा काशाद्वायोः प्राणाश्च चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात्त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृ ८४

तस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमिति षष्ठः सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोपिक्लृप्तः ॥१८॥ स यद्यनुरुध्यते तद्भवति यदि धर्ममनुरुध्यते तद्देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्यते स च्यवते इमां योनिं संदध्यात् दिदमत्रमतं श्लोकमाह तस्मात्संभवति शुक्राच्छोणितसंयोगाद्रसाद्रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नाव्नोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः संभवति शुक्रातिरेके पुमान्भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रेण भिन्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च तत्कि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८५
थमिदं शारीरं परसंयम्यते सोम्यो भवसेकराग्रोषितं कललं भवति प:रात्रेबु
कुदाः सप्तरात्रेणोनोविः सप्तरात्राद्बुदं: पंचविंशतिरात्रः स्वच्छितो घमो सव
मा त्तिं ●समाच्चात्कठिरो भवति द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यते मासत्रयेणा
यात्रीवाव्यादेशो मासचतुष्के पाद्यव्यादेश: पंचमे मासे नखरोम आदेश:
षष्ठे मुखनासिकाऽक्षिश्रोत्रं च संभवति सप्तमे चलनसमर्थो भवति अष्टमे बध्या
ध्यवस्यति नवमे सर्वांगसंपूर्णो भवति मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृ
तः॥ नानायोनिसहस्राणि मया पोषितानि वै॥ आहारा विविधा भुक्ताः पी
ता नानाविधास्तनाः॥ मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा॥ अवाङ्मु ८५

खः पीड्यमानो जंतुश्चैव समन्वितः॥४॥ सांख्ययोगं समभ्यस्येत् पुरुषं वा पंच
विंशकमिति ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति
जन्ममरणानि अंते च शुभाशुभं कर्म तत् शरीरस्य प्रामाण्यं॥१२॥ अष्टोत्तरं सं
धिशतं मष्टकपालं शिरः संपद्यते षोडशावपापल्लानि नवस्नायुशतानि सप्तदशा
तं पुरुषस्य मर्माणामर्धं च तस्सा रोमाणि कोट्यो हृदयं त्वष्टकपालानि द्वादश
कपालानि जिह्वा वृषणौ अष्टसुपर्णोति तोपस्थगुदपायितन्मूत्रपुरीषकं तस्मै
श्राहारपानसिक्तश्चोरनुपचितकर्मणा नान्योन्यं जायते इतीति विद्याकर्मणीस
मन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्स ज्ञानतमसि मग्नो जरामरणक्षुत्पिपासारो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८६ कक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वंद्वैरभिभूयमा
नैः सोस्माद्राजर्वंजवीभावानांतन्निर्मुच्यतेसोस्मापानेमहान्भूमिकावच्छर
रांनिमेषमात्रेऽत्रम्यंप्रकृतिरधिपरीस्यतेजसंशरीरंस्वचाकर्मणोनुरूपंफ
लमनुभूयतस्यसंक्षयेपुनरिमंलोकंप्रतिपद्यते ॥२०॥ अथयेहिंसा
माभिसंविद्यामुत्सृज्यमहत्तपस्तेपिरेचिरेणवेदोक्तानिवाकर्माणिकुर्वं
तितेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमा
णात्पक्षाद्दक्षिणायनंदक्षिणायनात्पितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रमसंचंद्रमसो
वायुंवायोर्वृष्टिंवृष्टेरोषधयभूत्वातद्भूत्वातस्यसंक्षयेपुनरेवमंलोकंप्रतिपद्यते ८६
॥२१॥

अथयेहिंसामुत्सृज्यविद्यामाश्रित्यमहत्तपस्तेपिरेज्ञानोक्तानिकर्माणिकुर्वं
तितेर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरह्नआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदग
यनमुदगयनाद्देवलोकंदेवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतंवैद्युतान्मान
संमानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवंतितेनपुनरावर्ततेतिशेषइद
त्रकोपितत्रइदंनजानंतितस्मादिदंवोदितव्यमथाप्याह ॥२२॥ नतंविदाथ
यइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव ॥ नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउ
क्थशासश्चरंति ॥ नतंविद्ययाविदुषोयेएवंविद्वांसोवदंत्यस्थीरंब्रह्मणस्परि
मन्यद्युष्माकमंतरमन्यदेषामंतरंबभूवेतिनीहारेणप्रावृतास्तमसाजल्प्या
म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८७ चासु त्पउक्थशास : प्राणंस्तूर्य पसथगामिन भ्वरं सविद्वांसः क्षेत्रज्ञम
नुप्रवदंस थाहो विद्वासः क्षेत्रज्ञोनुकल्पते तस्य तपसा सद्भावमाद्दमेदे ५
थाहद्यो भवति तेनासंतततमिच्छ ते नसरव्यमिछं देषहि सरवाभ्रेष्ठः संज्ञा
नाति भ्रतं भवद्भविष्यदितितातांकस्मा ज्जाय सरवा कस्मात्सरव्यतेस
ल भूतं द्विये : शरतेमहाभूतानि संडिया णिजह्यपाकर्मकारयतीति तस्य
प्रदाप: प्रतिष्ठाशीलं मुपशम आत्मा ब्रह्मेति सब्रह्मभूतो भवति साक्षि
मात्रो व्यवतिष्ठते वधो ज्ञानवृत्तो थात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेया ८७
न्यनुक्रमिष्याम : ॥२२॥ हंसः। घुमः। यज्ञः। वेनः। मेधः। कृमिः। भूमिः।

विभुः। प्रभुः। शंभुः। राभुः। वृधकर्मा। सोमः। भुतं। भुवनं। भविष्यत्। आपः।
महत्। व्योम। यशः। महः। स्वर्णीकं। स्मृतीकं। स्वृतीकं। सतीकं। सतीनं। गहनं।
गभीरं। गह्वरं। कं। अन्नं। हविः। सद्म। सदनं। ऋतं। योनिः। ऋतस्य योनिः। स
त्यं। नीरं। हविः। रयिः। सत्। पूर्णं। सर्वं। अक्षितं। बर्हिः। नाम। सर्पिः। अपः।
पवित्रं। अमृतं। इंदुः। हेम। स्वः। सर्गः। शंबरं। अंबरं। वियत्। व्योम। बर्हिः। ध
न्व। अंतरिक्षं। आकाशं। आपः। पृथिवी। भूः। स्वयंभूः। अध्वा। पुष्करं। सग
रः। समुद्रः। तपः। तेजः। सिंधुः। अर्णवः। नाभिः। ऊधः। वृक्षः। तत्। यत्। श
किं। ब्रह्म। वरेण्यं। हंसः। आत्मा भवति। वधी सद्दानं। व्यदाहिष्या। शरीराणि।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८८ अव्यां मंचुसंक्रुरुत्ते। प्र० ह०॥ आत्मा भवंति। यदेनं तन्वते। धीतीमहांतमात्मानेभि
तानि स्व्हकान्येतान्ऋचोनुभवंतीति॥२४॥ सोमः पवते जनितामतीनां जनि
तादिवो जनिता पृथिव्याः॥ जनितामेर्जनितासूर्यस्य जनितेंद्रस्य जनितो
तविष्णोः॥ सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनितामतीनीं प्रकाशकर्मणा
मादिसरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्म
मादिसरश्मीनांदिवोद्योतनकर्मणामादिसरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्म
णामादिसरश्मीनांमग्नेर्गतिकर्मणामादिसरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणा
मा णामादिसरश्मीनांमिंद्रस्यैश्वर्यकर्मणामादिसरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणा
णामादिसरश्मीनांमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेंद्रियं ८८
मादिसरश्मीनांमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं सोमआत्माप्येतस्मादेवेंद्रियं

आ
णां जनितेत्यर्थः॥ अपिवासर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूततम [illegible] मेत्यात्मगतिमाच
ष्टे॥२५॥ ब्रह्मादेवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां॥ श्ये
नो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन्॥ ब्रह्मा देवानामिति
ष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादिसरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येषहि
पदवेत्ति कवीनां क्रांतदर्शनानामादिसरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येषहि ऋषि
जो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादिसरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येषहि
महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादिसरश्मीनां श्येनो गृध्राणामिति
श्येनः आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्रआदित्यो भवति गृध्यतेः स्था
श्येनः आदित्योभवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्रआदित्योभवति

श्री सर्वी

८९ नकर्मणो यत्र तस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामिंद्रियाणामित्यर्थः स्वयं कर्माण्यादिर्योत्म
निधत्ते वनानां वनन कर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्निति
पाठे पवित्रं रश्मीनां मत्येति स्तूयमानः एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम
था ध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवतकर्मणामिंद्रि
याणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदवेत्ति कवीनां कवीयमानानामिंद्रियाणां
मृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिंद्रिया
णां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिं
द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृ ८९

ध्राणींद्रियाणि गृध्यते र्ज्ञानकर्मणो यत्र तस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनाना
मित्ययमपि स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणामिंद्रियाणां सोमः
पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिंद्रियाण्यत्येति स्तूयमानो यमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिं चष्टे ॥२६॥ तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निरृतस्य
मा धीतिं ब्रह्मणो मनीषां ॥ गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो
वावशानाः ॥ वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामा
न्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवत
थाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिं बुद्धिमतां

९० म्र तस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्यं यमेवैतत्सर्वमनुभवं सात्मगतिमाच
ष्टे ॥२७॥ सोमं गावो धेनवो वावशाना ॥ सोमं विप्रा मतिभिः पृछमाना ॥ सो
मः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सन्नवंते ॥ एतरच सोम
गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमाना ॥ कामयमाना आदित्यं पंथ्येवमेव सो
मं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृछमाना ॥ कामयमाना आदित्यं पंसेवमेव सो
मः सुतः पूयते अज्यमानो ॥ रतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च संवर्तंतत्तत्र तस्मिन्न
दित्य एकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्ममेतरच सोमं गावो धेनव इंद्रिया ९०
णि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं पं सेवमेव सोमं विप्रा इंद्रिया
णि मतिभिः पृछमानानि कामयमानान्यात्मानं पं सेवमेव सोमः सुतः पूय
ते अज्यमान इममेवात्मानं सं सप्त ऋषयश्च संनवं वंतेतान्येतस्मिन्नात्मन्ये
कं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२८॥ अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मे जनयन्न
प्रजा भुवनस्य राजा ॥ वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवा
न इंदुः ॥ अक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षवर्मणा जनयन्न प्रजा भु
वनस्य राजा सर्वस्य राजा ॥ वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे
सुवान इंदुरित्यधिदैवतमथाध्यात्मं सक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने
ज्ञानकर्मणा जनयन्न प्रजा भुवनस्य राजा ॥ वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये
सर्वस्य राजा ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

९१ रुत्सोमो वाव्धेसुवानइंदुरिसात्मगतिमाचष्टे ॥२८॥ मरुत्त्सोमो मदिष
श्चकारां पायभोवृणीतदेवान् ॥ अदधादिंद्रे पवमान ओजोजनयत्सूर्ये
ज्योतिरिंदुः ॥ मरुत्त्सोमो मदिषश्चकारां पीयभौवृणीतदेवान्माधे
पसमदधादिंद्रे पवमान ओजो जनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुरादित्स इंदुरा
त्मा ॥३०॥ विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं संतं पलितो जगार देवस्य प
नरशीलं दद्राणं समनेबहूनांयुवानंसंतंपलितोजगारदेवस्य
रूपकाव्यं महित्वा द्यामुमारस ह्यः समान ॥ विधुं विधमनशीलं दद्राणं द
मनशीलं युवानं चंद्रमसं पलित आदित्सो गिरति स द्यो म्रियते सदिवा
समुदिते ह्यो धि देवतम थाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशी ९१

तं युवानं महांतं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदिते सात्मगतिमा
चष्टे ॥३१॥ साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति तेषां
मिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजंते विकृतानि रूपशः ॥ साकं जानां षण्णा
मृषीणामादित्य सप्तमः स्तेषामिष्टानि वाकांतानि वाक्रांतानि वाग्तानि वा
मतानि वानत्तानि वाद्भिः सह संमोदंते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योती
षि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतास्मिन्नेकं भवंती ह्याधि देवतमथाध्यात्मं
साकंजानां षण्णामिंद्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कांतानि वाक्रां
तानि वाक्रांतानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाज्ञेन सह संमोदंते यत्रेमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९२ निःसस्त्रऋषीणानीद्रियाण्येभ्यः पर आत्मौन्यस्मिन्नेक भवंतीसात्मागतिमा
चष्टे ॥ ३२ ॥ स्वप्नेः सुप्तीस्तानु मे पुंस ओं कुं यद्यदक्षण्वा नविचेतदध्य॰ ॥
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ताविजानात्सपितुष्पितासत् ॥ स्त्रियएवेति
ताः शब्दस्य शब्दूपरसर्गो धारिण्यस्ता अनुपुं शब्दे निराहारः प्राण इति
परपन्नं कथन्नविजानात्यघोः कविर्यः पुत्रः स ईमा जानाति यः पद्माचि
जानानि स पितुष्पितासदिथात्मगतिमाचष्टे ॥ ३३ ॥ स सार्द्धं गर्भो भुव
नस्यरेतो वि छ्नौ स्ति छी तिग्रदि शावि धर्मेणि । तिधी ति भ्रमनसाति वे
पश्यत पति परि भुवः परि भवंति विश्वतः ॥ ससेनानादिर श्मीनयमादिस्ये ९२

गिरत्ति मध्य स्थानो र्ध्व शब्दो यत्र तस्मिंस्ति ष्ठति तानि धीभिर्भ्यमनसा
चविपर्ययंतिपरिभुवः परि भवंति सर्वाणि कर्माणि वषेकर्मणो सर्वदेवत
मथाध्यात्मसत्तेमानीद्रियाण्येयमात्मा गिरत्ति मध्यस्थानो र्ध्व शब्दोमा
त्यास्मिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिर्भ्यमनसा च विपर्ययंति परिभुवः परिभुवीरि
सर्वाणीद्रियाणि ज्ञानकर्मणो सात्मगतिमाचष्टे ॥ ३४ ॥ न वि जानामि य
वे इदमस्मि निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि ॥ नहि विजानाम्याबुद्धिमतः
पुत्रः परिवेदयंते यमादिसोयमात्मा [illegible] अपोङ् प्राङेति स्वधया ग्र
भीतो मर्त्यो मर्त्येनासयोनिः ॥ ता शश्वंता विषूचीना वियंतान्यन्न्यं चिक्युर्नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

०३ निचिंक्युरुत्यं ॥ अपांचय तिष्ठांचयतिस्च धयाग्र भीतोमसे आदित्यैमसेनचं
ज्रमसासेस्ह तोरा भ्चक मिनो विश्वगा मिनोर्वापरयत्यादित्संचंद्रमस मिसे
धिदैवतम या ध्यात्ममणंचयतिष्ठांचयतिस्च घ याग भीतोम यें आत्मा
म हेनमनसासहतोरा भ्चक मिनौविभ्वगामिनो वऊ गामिनोवा परय
सात्मानंनमनइसा म्यातिमाचष्टे ॥ २६ ॥ तदिदा सुभुवनेषु ज्येष्ठ यतोज
ज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णः ॥ सद्योजज्ञानो निरिणाति शत्रूननुयं विश्वेमदंत्यू
माः ॥ तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमीहदिसंयतोज ज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णो
दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो नि[illegible]रिणाति शत्रून् निति रिणाति प्रीतिकर्मादी ०३

धिकर्मावानुमदंति यंविश्वउमाः इत्यधिदैवतं अध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भु
वनेषु ज्येष्ठम व्यक्तं यतो जायतउग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञानन्नृम्णः सद्योज ज्ञा
नो निरिणाति शत्रूनिति रिणाति प्रीतिकर्मादीप्तिकर्मावानुमदंतियं सर्वऊ
माइत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३७ ॥ को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामि
नो दुर्हणायून् ॥ आसन्निषून्हृत्स्वसो मयो भून्य एषां भृत्याम्रणधत्सजी
वात्॥ क आदित्सो धुरि गा युंक्ते रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसन्ना
सुनवतीषु निषुणावंतिमयो भूनि सुखभूनिर्पइमसंभृतं वेदकथसजी
वतीत्यधिदैवतम अध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युंक्ते इंद्रियाणि कर्मवतो भानु
मा

५४ मतोहुराधर्बोनस्तून्यसुनंतौहनिशुणवर्तिमयोमनूनिसुखभूनिर्पइंमंसंभ्र
तंवेदचिरंजीवतीसात्मगतिमाचष्टे॥३८॥कईषतेतुज्यातेकोविभागको
मंसुतेसंतुमिंडूकोअंति॥कस्तोकापकइभापोतरापेधिवनन्चेउको
जनाय॥कएकगछातिकोदद्यात्तिकोविभेतिकोमरवातेसनामिंडकस्तोका
यापस्यायंमरुतेचरणागंरमणपायदर्शनीयाय॥३९॥कोउनि
मादृहविषाघृतेनरसुचायजाताऋतुमिधुंवेभिः॥कस्मैदेनाआवेरा
नाःसुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेव॥कआदेसंस्रुपतिहविषा
चघृतेनचसुचायजाताऋतुपिधुंवेभिरिति॥कस्मैदेवाआवहाना ५४

भुहोमाधोनूंकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवं॥कल्याणदेवर्षसेधिहेवतामैंध्या था१
त्मंकेआत्मानंहरयतिहविषाचघृतेनचसुचायजाताऋतुमिधुंवेभिरि
तिकेरमेदेवाआवहानाभुहोमाधोकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदर्शकल्या
णद्वारसात्मगतिमाचष्टे॥४०॥त्रैमागपुरसिबोदेवःशोविष्णमस्या
नतदन्योमेघवन्नस्तिमडितेइन्द्रब्रवीमितेवचः॥त्वमंगप्रशंसिषोदेवः
शविष्ठमर्त्यंनचदन्योस्तिमघवन्यातावाणालपितावांजतावासुखपि
ताविंद्रब्रवीमितेवचस्तुतिसुतो॥४१॥इसःशुचिषदसुरंतरिक्षसन्धो
तावेदिषदतिथिर्दुरोणसत॥नृषद्वरसदृतसद्योमसदजागोजा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि॰ ९५ तजा अंङ्गिजा ऋँ॥ हंस इति हंसः सूर्यरश्मयः परमात्मा परंज्योतिः थ
चिदाभ्यासेन व्याप्तः सर्वव्याप्तं वनन कर्मणा न भ्यासेनादित्यमंडले नेत्रिस्थ
यतीति लोकोत्सप तीति हंसः सपस्य तीति हंसः परम हंसः परमात्मा सूर्यर
श्मिः रश्मिप्र भूरवसतीति गोभिर्वसतीति रश्मिर्वसतीति वा वस्विर्वसतीति वा
सुवरेण रितः सुषाग भारि भेति रिभतो वन कुटिलानि कुर्वतारि भतीतरिक्षं
चरसंध्यां तरिक्षाचर दितीतिदिवि नुविगमन वासुभानुः सुप्रभृतो होता दि
सस्मगता भर्वसतीति वेदुरोण संत्सर्वो दुरोणसंज्ञंसर्वरश्मिविकर्षयति ९५
रश्मिविकर्षयति वा निविकर्षयति वनन भवसंभ्वगोजा अद्रिजा ऋतजा धरित्रिगोजा ऋत

वंगोजा ऋतजा वकुराद्या भवतीति निगमो निगमन्यूतिभवस्येषनिर्वचना ये
॥४२॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते॥ तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥ द्वौद्वौगतिच्छिन्नौ सुकृतौ धा
र्मिकतारौ दुष्कृतपापपरिसारकर्मिसाचक्षते सुपर्णा सयुजा सखाया
सात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं गसुतिषति शरीरे एवं तजायते वृक्षं रक्ष
शरीरं वृक्षं पक्षौ प्रति छायपतितं तयोरन्यद्भुक्तान्नमनश्नन्नन्यस्सरूपप
तांसल्लोकतामं स्नुतेयएवंवेदान्नमनश्नन्नन्यो अभिचाकशीसात्म
गतिमाचष्टे॥४३॥ आयाहीन्द्रपाथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिमं नोभागधे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तसां जुकुर्मा तुंतस्येव येषां भागस्ते पो तं बस्वस्ये याविपामिवं॥
९६ पं जुषस्व॥ तत्सां जङ्कुर्मा तुंतस्येव येषां भागस्तेपो तं बस्वस्ये याविपामिवं॥ ते भिक्षि
आगमिष्यंति शक्रोदेवताः स्तास्त्रि भिस्तीर्थैभिः शक्रै प्रतरेरीतिते भिक्षि
भिस्तीर्थै पञ्जमिमं नोयज्ञ भागमग्नी षोम भागानिंद्रो जुषस्व तसा
मेवं मात्तुः लयोगाक भ्या भागं सत्र्केवं सायादेवतास्तास्च स्थाने शक्रो
निदर्शनं॥ २४॥ विप्रं विप्रासो वसे देवमर्त्तासऊतये॥ अग्निंगीर्भि
र्हवामहे॥ विप्रं विप्रासोवसे विदुर्वेदविदं ते वेदित्तव्यं विमलशरीरे प्राव
युनां विप्रस्तु हसाप्त नियस्थितं मकारसंहितमुकारपूरयेत्तं मकारं नि ९६
लयं गतं विप्रप्राणेषु विंदुसि त्तं विकसितं वर्जितं जः ग नकनकप प्रभु धम

न शरीरमम्रत जातस्थितं मम्रतवा चाईतमुखेवदति॥ अग्निंगीभिर्हवाम
हे॥ अग्निं संबोधयेदग्निः सर्वादेवता इतितस्यो त्तरा भूयसे निर्वचनाय
॥ २५॥ जातवेदसे सुनवाम सोमं मरातीयतो निदहाति वेदः॥ स नः प
र्षदति दुर्गाणि विश्वानावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः॥ जातवेदस इति जात
मिदं सर्वं सचराचरं स्थित्यु सत्ति प्रलय न्यायेना छायसु नवाम सोम
मिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति
स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मी करोति सो माददाति स अर्थः स नः
पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिंधुं यथा कश्चित् कैवर्ण धा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

९) रानावेर्वसिंधोः स्यंदनौच्चरुधी जलनदुर्गमिराकुलीनारयन्तिंदुरितात्यग्निरि
तिंदुरितानि तारयतितस्यैषापराभवति ॥४६॥ इदं तेन्या भिरसमानम
तिंदुरितानि तारयति तस्येषा परा भवति ॥ इतिन घः ॥ सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहातिपापं
द्विषः काश्चसिंधुं पनि
सरिरस्को भ्युपस्य ॥ इदं तेन्याभिरसमाना निमर्षः काश्वसिंधुः पनि
त्वान योवर्हतिस पो जीर्णामिव सर्पस्त्वचं स जतिपापं सजं स्योपआमा
तेस्ता सामेषा भवति ॥४७॥ त्र्यंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं उ
र्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥ त्र्यंबकोरुद्रः त्र्यंब
कं यजामहे सुगंधिं सुगंधिं सुष्ठुगंधिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवो वृ ९)

रुकमिव फलं वंधानाद्वा सोध नान्मृत्योः सकाशान्मुंचस्व मोक्षस्मा दिसेषामित
एषापराभवति ॥ ४८ ॥ शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमंतान्छतमु वसंतान्
शतमिंद्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ शतं जीव शरदो व
र्धमानः सपिनिगामो भवति शतमिति शतं दीर्घमायुर्मे रूतः एनावर्धयं
ति शतमनमेव शतात्मानं भवति शतमनंतं भवति शतमैश्वर्यं भवति श
तमिति शतं दीर्घमायुः ॥ मातेरा धां खिमा ते कु तपो वसोस्माकदाचनादभन्
वि भांवन उपमि ४९ ॥ मीदिमानुषवस्त्रं निचर्षणिभ्य आ ॥ मा चतेधा
मानिमाचनेकदाचनः सरिषुः सर्वाणिव्रतासुपमानार्यमस्तु ष्वहितोयमा दिस्योयमातीथैतदनुप्रवदंतीम
ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९८ हांतमात्मानं मेषगोणः ब्रवदत्तिवैभ्यकर्मतोद्दिवानांनुवयंजानांनासदासी
शांतमात्मानं मेषगोणः जिचंसिबात्मजि हासांसे बासर्वभ्रू तजिशासो
न्नासदासीत्तदानीत्तिमिचंसे बात्मजि हासांसे वासर्व
ब्रस्नछाः सारिष्ठंसरूप तांसलोकतांगमयत्ति यर वं दे दं नमो ब्रस्नणे मे
ब्रस्नच्छाः सारिष्ठंसरूप तांसलोकतांगमयत्तिं यर वं देदं नमोब्रस्नणेम
स्तत्ते भूताय नमः पारस्करायैनमो यास्कायै ब्रस्न शुक्रमसीयपब्रस्नरु
कूमसीय॥५॥१॥ जथेमापयावोयदुद्दचोविदिसातः स्योवव
तरसा चत्वारि श्रृंगा सर्पत भ्रात्वारिवाग्रचो अक्षरं आदित्य इस क्षरंन
क्षरति हृदातछेषु व्याख्यातं दे दरावतंमग्निरास्मि जन्मनां परयंगो ९८॥

९९ पामाकाशगुणस्तंपरिवर्तमानंसमघनुरुच्यते छोत्तरमथयेहिंसामा
भ्रिसां थयेहिंसामुस्त्यंनतं ईसोघमीः सोमः पवतेब्रस्नादेवानां
त्तिस्रोवाचईरयति सोमगावोकान्मह तत्सोमोविधुदजाणसाकेनो
स्त्रियः सतीः स त्ता धंग भानि विजानात्यपाडूपाड तैतद्दिदासकोअ
घसुं ऊं कईषतेका अग्निमीढे त्वमंग ईसः रशुचिषंद्वासुपर्णायाहिं
ईविपंविप्रासो जातवेदसे इंद्र तन्याभि स्यबकूरात जीवेमात्तराघो १००
सीतिपंचाशत्॥१॥१॥ इति निरुक्ते त्रयोदशोध्यायः॥ ॥श्री॥
संवत् १७३८ समयेफाल्गुन श्रावणवदि प्रतिपद्यां समाप्तं लिखितं नागेशेन॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२

अ· ४८२

॥ निरुक्तं उत्तरषट्कं पुस्तकं ॥ ७
॥ दशाध्यायी इत्युपनाम कांविनायकस्य ॥